

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ARAPÇA MÜKÂLEMESİNE YÖNELİK İKİ ÇALIŞMA:
SÜLEYMAN SİRRI'NIN TESHÎLÜ'L-LEHÇE VE ZEKİ
MUGÂMİZ'İN MİFTÂH-I MÜKÂLEME ADLI ESERLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEHER CEYHAN

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Mehmet Faruk Çifçi

BOLU, MART - 2024

KABUL VE ONAY SAYFASI

Seher CEYHAN tarafından hazırlanan “**ARAPÇA MÜKÂLEMEYE YÖNELİK İKİ ÇALIŞMA: SÜLEYMAN SIRRI’NIN TESHÎLÜ’L-LEHÇE VE ZEKÎ MUGÂMİZ’İN MİFTÂH-I MÜKÂLEME ADLI ESERLERİ**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

22/03/2024

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Doç. Dr. Mehmet Faruk ÇİFÇİ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üy. Sedat SAĞDIÇ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Talip AYAR
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunubildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

.....
SEHER CEYHAN

ÖZET

**ARAPÇA MÜKÂLEMEEYE YÖNELİK İKİ ÇALIŞMA: SÜLEYMAN
SIRRI'NIN TESHÎLÜ'L-LEHÇE VE ZEKİ MUGÂMİZ'İN MİFTÂH-I
MÜKÂLEME ADLI ESERLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
SEHER CEYHAN
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. MEHMET FARUK ÇİFÇİ)
BOLU, MART - 2024
IX+89**

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşamış olan Ermenekli Süleyman Sırrı'nın ve Zeki Mugâmiz el-Halebî'nin Arapça mükâleme hakkında kaleme aldıkları eserlerle ilgilidir. Her iki eserin hedefi geçmişte de günümüzde de Arapça öğretiminde değişmeyen bir problem olan Arapça mükâlemedir. Birisi öğretmenliği, devlet adamlığıyla ön plana çıkan Türk asıllı bir âlim diğeriye gazeteciliğiyle tanınan Arap asıllı bir Osmanlı tebaası olan bu iki zâtın Arapça mükâleme problemini çözmeye çalışırken nasıl bir yöntem takip ettiklerinin incelenmesi kanaatimizce önemlidir. Ayrıca bu iki zâtın mesleklerinin ve pozisyonlarının eserlerindeki yöntemle nasıl etki ettiği de merak konusu olmuştur. Dolayısıyla böyle bir çalışmanın kaleme alınmasının temel nedeni iki farklı Osmanlı aydınının mükâleme sorununun halline dair sundukları çözümleri ve yöntemleri tespit etmek ve ardından bunları mukayese etmektir. Çalışma nitel analiz ve mukayese yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Üç bölüm halinde planlanan çalışmanın ilk bölümünde genel bir bakışla Osmanlı'da eğitim kurumlarına dair bilgilere yer verilmiş ve bu kurumlarda Arapça'ya dair okutulan eserler tespit edilmiştir. İkinci bölüm ise mukayeseye konu edilen iki müellifin hayat hikâyelerine ve eserlerine ayrılmıştır. Son bölümde ise iki eser her açıdan incelenip karşılaştırılmıştır. Bu usul ve içerikle yapılan çalışma neticesinde Süleyman Sırrı'nın Arapça öğrenememe ve konuşamama probleminin çözümünü basitleştirilmiş sarf ve nahiv konularının arasına yerleştirilecek olan günlük ibarelerin hoca eşliğinde Türkçe'den Arapça'ya ve Arapça'dan Türkçe'ye tercümesinde bulduğu sonucuna varılmıştır. Zeki Mugâmiz'in usulünün ise gramer kurallarını mükâleme içinde eriterek vermeye çalıştığı bir yöntem olduğu görülmüştür. Ek olarak bir Arap olan Mugâmiz'in bu çalışmasıyla Arap dili ve kültürünü aktarma, aynı zamanda tebaanın genel kültürünü geliştirme gibi ikincil maksatlarının olduğuna dair bulgulara ulaşılmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER: Osmanlı Son Dönemi, Arap Dili, Mükâleme, Süleyman Sırrı, Zeki Mugâmiz

ABSTRACT

TWO STUDIES ON ARABIC SPEAKING: SÜLEYMAN SIRRI'S TESHÎLÜ'L-LEHÇE AND ZEKİ MUGAMİZ'S MİFTÂH-I MÜKÂLEME

MASTER THESIS

SEHER CEYHAN

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES

(SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. MEHMET FARUK ÇİFÇİ)

BOLU, MARCH 2024

IX+89

This study concerns the works written by Ermenekli Süleyman Sırrı and Zekî Mugamiz el-Halebî, both of whom lived in the final years of the Ottoman Empire, regarding the Arabic conversation (mukâleme). The aim of both works is the enduring problem of Arabic conversation in the past as well as in contemporary Arabic teaching. One is an Ottoman-born scholar who distinguished himself in teaching and statesmanship, while the other is an Ottoman of Arab descent known for his journalism. We believe it's important to examine the methods these two individuals followed in attempting to solve the Arabic conversation problem. Additionally, it has been a subject of curiosity how the professions and positions of these two individuals influenced the methods in their works. Therefore, the fundamental reason for writing such a study is to identify the solutions and methods presented by these two different Ottoman intellectuals for the resolution of the conversation problem and subsequently to compare them. The study was conducted through qualitative analysis and comparative methods. The first section of the study, designed in three parts, provides general information about educational institutions in the Ottoman Empire and identifies the Works taught in Arabic-related subjects. The second section is devoted to the life stories and works of the two authors being compared. Finally, in the last section, the two works are examined and compared from every aspect. As a result of this method and content-based study, it was concluded that Süleyman Sırrı found a solution to the problem of not being able to learn or speak Arabic by placing simplified daily phrases between grammar and rhetoric, translating them from Turkish to Arabic and vice versa under the guidance of a teacher. It was observed that Zekî Mugamiz's method involves attempting to dissolve grammatical rules within the context of conversation. Additionally, findings indicate that Mugamiz, being an Arab, aimed not only to convey the Arabic language and culture through his work but also had secondary objectives such as enhancing the general culture of the subjects."

KEYWORDS: Last period of Ottoman, Arabic Language, Speaking, Süleyman Sırrı, Zekî Mugâmiz

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
KABUL VE ONAY SAYFASI	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	viii
TEŞEKKÜR	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. TANZİMAT ÖNCESİ VE SONRASINDA OSMANLI'DA EĞİTİM KURUMLARI VE ARAPÇA ÖĞRETİMİ.....	4
1.1 Tanzimat Öncesi Osmanlı'da Eğitim Kurumları ve Arapça Öğretimi	4
1.1.1 Sıbyan Mektepleri	7
1.1.2 Osmanlı Saray Mektepleri	8
1.1.3 Askeri Mektepler	9
1.1.4 Medreseler	10
1.2 Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Eğitim Kurumları ve Arapça Öğretimi ...	17
1.2.1 Tanzimat Sonrası İlköğretim	18
1.2.2 Tanzimat Sonrası Ortaöğretim.....	19
1.2.3 Tanzimat Sonrası Yükseköğretim	29
İKİNCİ BÖLÜM	33
2. SÜLEYMAN SIRRI VE ZEKİ MUGÂMİZ EL-HALEBÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	33
2.1 Süleyman Sırrı Efendi: Hayatı ve Eserleri.....	34
2.1.1 Doğumu ve Ailesi.....	34
2.1.2 Tahsil Hayatı Hocaları ve Öğrencileri.....	34
2.1.3 Vazifeleri	35
2.1.4 Vefatı	36
2.1.5 Eserleri.....	36
2.2 Zeki Mugâميز el-Halebî: Hayatı ve Eserleri.....	43
2.2.1 Doğumu ve Hayatı.....	43
2.2.2 Vazifeleri ve Yayın Hayatı	44
2.2.3 Eserleri.....	46
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	51
3. TESHÎLÜ'L-LEHÇE VE MİFTÂH-I MÜKÂLEME ADLI ESERLERİN MUKAYESESİ	51

3.1 Teshîlü'l-lehçe ve's-sarf fî usûli'l-mükâlemeti'l-'Arabiyye Adlı Eserde Muhteva ve Yöntem	51
3.1.1 Eserin Te'lif Sebebi	51
3.1.2 Eserin İthaf Edildiği Devlet Adamları	54
3.1.3 Eserde Usul	54
3.1.4 Eserin Takrir Yöntemi	57
3.1.5 Eserin Bölümleri	58
3.1.6 Eserin Muhtevası	58
3.1.7 Sarf Bölümü	58
3.1.8 Nahiv Bölümü	61
3.1.9 Esmâ-i Lügaviyye	64
3.2 Miftâh-ı Mükâleme-i 'Arabiyye Adlı Eserde Muhteva ve Yöntem	66
3.2.1 Eserin Te'lif Sebebi	67
3.2.2 Eserin Muhtevası	67
3.2.3 Eserde Yöntem	73
3.3 Teshîlü'l-lehçe ve Miftâh-ı Mükâleme Adlı Eserlerin Mukâyesesi	74
3.3.1 Telif Sebepleri Açısından	74
3.3.2 Hedef Kitle Açısından	75
3.3.3 Muhteva Açısından	75
3.3.4 Dil ve Üslup Açısından	77
3.3.5 Yöntem Açısından	77
SONUÇ	79
KAYNAKLAR	81

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

Bk: Bakınız

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

ed: Editör

H: Hicri

M.Ü: Marmara Üniversitesi

öl: Ölüm tarihi

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Thk: Tahkik eden

vb: Ve benzeri

vd: Ve diğerleri

TEŞEKKÜR

Böyle önemli iki müellifi ve eserlerini inceleyip mukayese etmem hususunda beni teşvik eden, tez sürecinde teknik konulardaki desteği, fikirleri ve kaynaklara yönlendirmesiyle ufkumu açan saygıdeğer tez danışmanım Doç. Dr. Mehmet Faruk Çifçi hocama Cenâb-ı Allah'tan huzurlu ve sağlıklı bir ömür niyazında bulunuyorum.

Diğer yandan Yüksek Lisans tezimi geliştirmem için değerli fikirleriyle bana katkı sunan Doç. Dr. Talip Ayar ve Dr. Öğr. Üyesi Sedat Sağdıç hocalarıma teşekkürlerimi sunuyor, Cenâb-ı Allah'tan huzurlu ve mutlu bir ömür niyazında bulunuyorum.

Ayrıca tez yazım sürecinde zorlandığım her konuda bana yardımcı olan ve ileride çok değerli bir akademisyen olacağına inandığım değerli arkadaşım Şule Nur Altıntaş'a teşekkürü bir borç biliyorum.

Son olarak özellikle bu süreçte devamlı yanımda olan ve bana her zaman inanan aileme bilhassa mücadele ruhunu bana aşılayan babama şükranlarımı sunuyorum.

GİRİŞ

Tanzimat öncesi Osmanlı eğitim sisteminde Arapça belirli gramer eserleri okutularak öğretilmekteydi. Dönemin yaygın eğitim kurumları olan medreselerde Arapça denilince akla gelen sarf ve nahiv kitaplarını okumaktı.¹ Tanzimat’tan sonra ilk açılan rüşdiyelerde sarf ve nahve yönelik kitaplar okutulmuş,² yine idâdîlerde de gramerin yoğunlukta olduğu bir ders sistemi benimsenmiştir.³ Arapça’nın şer’î ilimleri anlamaya yönelik bir ilim olarak görülmesinin bu süreçlerde Arapça mükâlemenin göz ardı edilmesi sonucunu doğurduğu söylenebilir. Nitekim Şeyhülislâm Sabri Efendi’nin: “Arapça, pratik konuşma ve yazma için değil, şer’î ilimleri anlamak içindir.” sözleri Arapça’nın İslâmi ilimleri anlamaya yönelik bir âlet olarak görüldüğünü kanıtlar niteliktedir.⁴ Bu düşüncede görüldüğü şekliyle Arapça’nın İslâmi ilimlere giden yolda bir alet ilmi olarak düşünülmesi ilerleyen süreçte birçok eleştiriye kapı aralamıştır. Babanzâde Ahmed Naim, Mehmet Zihni Efendi’nin *el-Müntehab* adlı eserine yazdığı takdim yazısında konu hakkında şu ifadeler yer verir:

“Tedrisât-ı Arabiye’de atılan ilk hutve-i terakkî mekâtib-i rüşdiyenin küşâdı üzerine kavâid-i Arabiye’yi çocuklara Türkçe ve münakkah olarak belletmek ve Arabiyyü’l-ibâre kavâid kitapları yerine Türkçe mefhumlar ezberletmek usulü olmuştur. Lakin Arapça’yı öğretmekten maksat ‘nasara’yı bila teemmül bir solukta tasrif ettirmekten ‘mübtedâ ile haber merfûdur’ ibaresini çocuğun ağızına vermekten ibâret imiş gibi ezhân-ı tullâba tatbikât ile temrîn ve terbiye edilemediği, anlamaktan ziyâde ezberciliğe alıştırıldığı cihetle bu hutve-i terakkîden de me’mûl olan fâide hâsıl olmadı. Yine Arapça anlaşılmaz halledilmez bir muammâ halinde kaldı. Mekâtîp talebesince ânâ dâir bir fikir ve mâlumât hâsıl olmadı gitti.”⁵

Bu ve benzeri eleştirilerin ve tespitlerin devam ettiği dönemlerde medrese ve rüşdiye talebesinin Arapça konuşmadığı ve yazamadığına dair Maârif

¹ Kerim Açık, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 66.

² Açık, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Arapça Öğretimi*, 94.

³ Kerim Açık, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi Ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ekev Akademi Dergisi* 20/65 (Kış 2016), 323.

⁴ Sümeyye Dağ, “Osmanlı Son Döneminde İmla Edilen Bir Arapça Defteri (H. 1323/M. 1905-1906), *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı 18 (2022), 34.

⁵ Bk. Hacı Mehmed Zihni, *el-Müntehab*, (el-Muktedab ile aynı cilt içerisinde) (İstanbul: Marifet Yayınları, 2000), takdim yazısı.

Nezâreti'ne şikâyet gitmiştir. Bunun üzerine Maârif Nezâreti idâdîlerde öğrencilere Türkçe'den Arapça'ya, Arapça'dan Türkçe'ye tercüme çalışmaları yaptırılmasını talep eden bir yazı göndererek Arapça mükâlemeyi geliştirmeye yönelik adımlar atmış⁶ ve bu süreçte Arapça okuma ve anlamayı geliştirmek için dilbilgisi-tercüme yöntemini ve pratiğini önemseyen Berliç Usûlü⁷ gibi yöntemler kullanılmaya başlanmıştır.⁸ Yanı sıra Mehmed Zihni Efendi, Hacı İbrahim Efendi ve Ahmed Naim gibi bazı isimler modern usullerden istifadeyle eserler vererek Arapça öğretimine katkı sunmaya çalışmışlardır.⁹

Bizim üzerinde çalıştığımız ve tezimize konu olan Süleyman Sırrı'nın (1851-1931) *Teshîlü'l-lehçe ve's-sarf fi usuli'l-mükâlemeti'l-Arabiyye* ve Zeki Mugâmiz el-Halebî'nin (1871-1932) *Miftâh-ı Mükâleme-i Arabiyye* adlı eserleri Arapça öğretiminde girilen yeni sürecin devamı niteliğinde eserler olmakla birlikte adlarında mükâlemeyi kullanmaları ve içerik itibarıyla da mükâlemeyi öne çıkarmaları açısından süreç içinde farklı bir yönelime işaret etmektedirler ki bu yönelim Arapça'nın mükâleme üzerinden öğretilmesi olarak algılanmaya müsaittir.

Gramerî öğretilen dilin aynı zamanda konuşulabilmesi gerektiğine dair günümüzde de tartışılmaya devam eden bu düşüncenin 1900'lü yılların başlarında savunuculuğunu yaptığını düşündüğümüz bu iki eserin yani Zeki Mugâmiz'in *Miftâh-ı Mükâleme* ve Süleyman Sırrı'nın *Teshîlü'l-lehçe* adlı eserlerinin bu çalışmanın konusu olmasının nedeni bahsi geçen bu modern görüşleri temsil ediyor olmalarıdır. Bu anlamda böyle bir çalışmayı kaleme almamızdan maksadın bu iki müellifin düşüncelerini ortaya çıkarmak ve takip ettikleri metodu anlamak ve incelemek olduğunu söylemek mümkündür. Bu yolla günümüzde de devam eden Arapça konuşma problemine geleneğimizden bir çıkış yolu bulma düşüncesinin de bu çalışmada itici güç olduğu ifade edilmelidir.

⁶ Açık, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Arapça Öğretimi*, 114.

⁷ Maximilian Berlitz tarafından geliştirilmiş bu yöntemde temel amaç konuşarak dil öğretmek yani pratiktir. Dilin öğretiminde dinleme-anlama, okuma-anlama, konuşma ve yazma gibi temel beceriler kullanılarak dil öğretimi hızlandırılmaya çalışılır. Ülkemizde de Berliç usulünü ilk kez 1912 yılında Orhan Selahaddin Bey kullanmış ve İstanbul'da Berliç usulünün kullanıldığı bir dil okulu açmıştır. Bk. Gökhan Çetinkaya, "Berlitz (Berliç) Yöntemi ile Yazılmış Bir Farsça Öğretim Kitabı: Berlitz-i Fârisî", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı 13 (Aralık 2023), 1631-1635.

⁸ Dağ, "Osmanlı Son Döneminde İmla Edilen Bir Arapça Defteri", 37.

⁹ Dağ, "Osmanlı Son Döneminde İmla Edilen Bir Arapça Defteri", 35. Bu dönemde Arapça mükâlemeye ağırlık verildiği hakkında daha fazla bilgi için bk. Sümeyra Bolat, "Osmanlı Döneminde Pratik Arapça Öğretimine Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî Adlı Eser Özeline Genel Bir Bakış", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2023), 411-414.

Çalışmada temel olarak nitel analiz ve mukayese yöntemi kullanılmıştır. Şöyle ki ilgili eserler dikkatle irdelenmiş, her iki müellifi böyle eserler kaleme almaya iten etkenlerin neler olduğuna dair kanaat oluşturması için müelliflerin diğer eserleri de incelenmeye çalışılmıştır. Ardından ise mukayese yoluyla eserlerin benzer ve farklı yönleri göz önüne serilmek istenmiştir.

Osmanlı döneminde Arapça konuşmayla ilgili bilgi veren kaynakların yok denecek kadar az olması çalışmamızın daha derinlikli olmasının önündeki sınırlılıklardan birisidir. Diğer yandan tezin yazıldığı süreçte ortaya çıkan pandemi ve yaşanan depremlerin oluşturduğu sıkıntıların da tezimizin istenilen şekilde ve zamanda tamamlanmasına engel olduğunu ifade etmek isteriz.

Özetle aktarmak gerekirse seçtiğimiz konu ve yöntemle ulaşmak istenilen hedef şu sorulara cevap bulmaktır:

- Osmanlı'da Arapça mükâleme çabaları ne zaman başlamıştır? Bununla alakalı ne gibi faaliyetler yapılmıştır?
- Süleyman Sırrı ve Zeki Mugâmiz neden mükâlemeye yönelik eserler kaleme alma gereği hissetmişlerdir, maksatları nelerdir?
- Bu iki şahsın meslekleriyle eserleri arasında nasıl bir bağlantı vardır?
- Mesleklerinin yansımalarını eserlerinde görebiliyor muyuz?
- Eserlerinde nasıl bir usul takip etmişlerdir?
- Bu usullerin bugün uygulanabilirliği var mıdır?

Tüm bu hedefler ve maksatlarla kaleme alınan çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Osmanlı eğitim kurumlarına dair bilgilere yer verilmiş, bu kurumlarda Arapça'ya dair okutulan eserler tespit edilmiştir. Süleyman Sırrı ve Zeki Mugâmiz'in eserleri Osmanlı'nın son döneminde kaleme alınmasına rağmen, konunun bir bütün olarak ele alınması için Tanzimat öncesi Osmanlı'da Arapça öğretimine de yer verilmiştir. İkinci bölüm ise mukayeseye konu edilen iki müellifin terceme-i hallerine ve mükâlemeye dair eserlerine ayrılmıştır. Son bölümde ise iki eser her açıdan incelenip mukayese edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TANZİMAT ÖNCESİ VE SONRASINDA OSMANLI'DA EĞİTİM KURUMLARI VE ARAPÇA ÖĞRETİMİ

Tarih boyunca hemen hemen tüm uygarlıklarda eğitime değer verildiği gibi Osmanlı'da da eğitim her zaman çok önemli görülmüştür. Müslümanlar kurmuş oldukları devletlerde eğitim üzerinde oldukça yoğunlaşmışlar, kılıçla fethettikleri yerleri kalemle imar etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti ilk dönemlerden itibaren eğitimde kurumsallaşmaya ehemmiyet vermiş; tekke, mescid ve câmi gibi yaygın eğitim kurumlarına ek olarak Selçuklu'dan devraldığı medrese mirasını daha da ileriye taşımak için gayret göstermiştir. Bu doğrultuda sistemli eğitimin Osmanlı'da medreseler üzerinden yürütüldüğü bilinmektedir.¹⁰

Bu çalışmada incelediğimiz iki eser Tanzimat sonrası dönemde yazıldığı için, bu döneme ait eğitim kurumlarına ağırlık verilecektir. Ancak bu iki eserin neden yazıldığının daha iyi anlaşılması için bu bölümde Tanzimat öncesi eğitim kurumlarına da değinilecektir. Zira burada vereceğimiz genel tablo tezimizin son bölümünde yapacağımız karşılaştırma ve değerlendirmelere destek olacaktır. Bu çerçevede talebinin aldığı eğitimin sıralaması dikkate alındığı için ilk kurulan eğitim kurumlarından ziyade mezkûr dönemde talebe-i ulûmun ilk müracaat ettiği kurum olan Sıbyan mektepleri¹¹ ile konuya giriş yapılacaktır. Bununla birlikte çalışmanın sınırlarını aşmamak için eğitim kurumları hakkında ayrıntılara girmeden genel bir değerlendirmeye yer verilecektir.

1.1 Tanzimat Öncesi Osmanlı'da Eğitim Kurumları ve Arapça Öğretimi

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı eğitim sisteminde çocuklar ilk olarak sıbyan mekteplerine giderlerdi. Sıbyan mektepleri ismini, sabî kelimesinin çoğulu olan sıbyan sözcüğünden almıştır ve bu yapılar beş altı yaşındaki kız ve erkek çocukların eğitimi için kurulmuş ilk tahsil müesseseleridir.¹² Tanzimat ilan edilmeden evvel 1824 yılında Tâlim-i Sıbyan Kanunu yürürlüğe girmiş ve bu

¹⁰ Fahri Unan, "Medreseler Ve Osmanlı Merkezî Yönetimi", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/9 (Şubat 2004), 1.

¹¹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1-2/82. Bu eserin bir ve ikinci ciltleri tek ciltte birleştirilmiştir.

¹² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2 /82.

kanunla ilköğretim zorunlu tutulmuştur. İlköğretimin zorunlu hâle getirilmesiyle de Mekteb-i Sıbyân adıyla okullar açılmıştır.¹³ Bu dönemde sıbyan mekteplerinde Arapça kelimelerin Türkçe karşılığının kolay bir şekilde öğrenilmesini sağlayan “*Sübha-i Sıbyân*” adlı eser okutulmuştur.¹⁴ Bu eser sıbyan mekteplerinde okutululan sözlük türünde bir eser olması yönüyle oldukça önemlidir.

Osmanlı Devleti’nde sıbyan mektepleri eğitimin ilk basamağını oluştururken, bu mekteplerden sonra karşımıza medreseler çıkmaktadır. Medrese kelimesi Arapça “د-ر-س” “de-ra-se” kökünden türemiştir. ‘De-ra-se’ fiili lugatta silmek, eskitmek, karıştırmak ve boyun eğdirmek gibi anlamlara gelir. Bu bağlamda İbn Manzûr’un tabiriyle “درس الكتاب” cümlesi kitabın ezberlenmemek için inat etmesi ama okuyanın sonunda onu ezberleyerek kendine boyun eğdirmesi şeklinde anlaşılabilir. Bu kökten türeyen ve eski elbise, gizli yol gibi anlamlara gelen ‘ders’ kelimesinin de köken itibarıyla bir kitabın okunması, ezberlenmesi, onunla meşgul olunması gibi anlamlarına istinaden günümüzdeki ders mefhumuna teşmil edilmesi kanaatimizce mümkündür ve bu İbn Manzûr’un verdiği bilgilerle de örtüşmektedir. Zira o, İdrîs peygamberin ismiyle onun Allah’ın kitabıyla çokça ilgilenmesi arasında bağlantı kurmaktadır.¹⁵ Bu kökten gelen medrese ise ism-i zamân ve mekân kalıbında¹⁶ olup İslâm tarihinde eğitim ve öğretim kurumlarının geneline verilen bir isimdir.¹⁷

Osmanlı medreselerinin değişim ve gelişimleri nedeniyle yekpare bir görünümü olmadığı bilinmektedir. Bu sebepten medreseleri Osmanlı’nın kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreçte dört aşama halinde ele almak mümkün gözükmektedir:¹⁸

a) Kuruluşundan Sahn-ı Semân Medreselerine Kadar Osmanlı Medreseleri (1331-1471): Bu dönemde ilk medrese Orhan Gazi (1326-1359) tarafından İznik’te 1331 yılında inşa edilmiştir. Sonrasında ise I. Murad (1359-1389) ve Yıldırım

¹³ Ruveyda Nida Yıldırım, *II. Mahmut Dönemi Islahat Hareketleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 71.

¹⁴ Züleyha Demir Sakınmaz, *Klasik Dönem ve Günümüzde Ezbere Bakış: Eğitim ve Din Eğitiminde Ezberin Yeri Ve Önemi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 21.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, y.y. t.y.), “derase”, 6/79.

¹⁶ Abduh er-Râcihî, *et-Tatbîku’s-sarfî* (Beyrut: Dâru’n-Nahda el-Arabiyye, 1426/2004), 85.

¹⁷ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/323.

¹⁸ Bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), 1/71-75.

Bâyezid (1389-1402) dönemlerinde çok sayıda medrese kurulmuş olup, fetret devri (1402-1413) ve II. Murad dönemlerinde (1421-1451) medrese tesisinde kayda değer bir gelişme olmamıştır.

b) Sahn-ı Semân Medreselerinden Süleymâniye Medreselerinin Açılışına Kadar Osmanlı Medreseleri (1471-1557): Fatih Sultan Mehmed medrese geleneğinde bir çığır açmış, çıkardığı kanunla medreseleri; haşiye-i tecrîd (yirmili), miftâh (otuzlu), telvîh (kırklı), haric ve dâhil medreseleri, sahn-ı semân ve altmışlı medreseler olarak tasnif ettirmiştir.

c) Süleymâniye Medreselerinin Kuruluşundan Islahat Dönemine Kadar Osmanlı Medreseleri (1557-1913): Fatih Sultan Mehmed'in kurmuş olduğu medreselere ek olarak Kanûnî Sultan Süleyman kendi adıyla ma'rûf Süleymâniye medreselerini kurmuştur.

d) Medrese Islahatından Cumhuriyet Dönemine Kadar Osmanlı Medreseleri (1913-1924):¹⁹ Bu dönem Tanzimat sonrasını kapsadığı için detayları ileride gelecektir.

Her ne kadar yukarıdaki süreçlere ve seviyelere göre değişimler olmuşsa da genel anlamıyla medreselerde ezber ve tekrar, kavrama, müzakere, defter tutma gibi öğretim metotları kullanılmış,²⁰ öğretim dili olarak Arapça ön planda iken şifahi açıklamalar ve müzakere metodunda Türkçe'den istifade edilmiştir.²¹ Medreselerde Arapça derslerinde *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî* gibi sarf ilmine yönelik eserlerin yanı sıra '*Avâmil*, *İzhâr* ve *Kâfiye* gibi nahiv ilmine yönelik kitaplar da okutulmuştur.²²

Bu bilgilere dayanarak Tanzimat öncesi dönemde mükâlemeye yönelik bir dersin verilmediğini ve yine mükâlemeye yönelik bir eserin kaleme alınmadığını söylemek imkân dâhilindedir.

Bu noktada yukarıda kısaca değindiğimiz Tanzimat öncesi eğitim kurumlarına ve bu kurumlarda verilen Arapça eğitime dair bazı detaylara işaret

¹⁹ Son dönem (1913-1924) ıslahat dönemi olarak nitelendirilirken bu dönemde en önemli değişiklik ilk ve orta seviyedeki mekteplerde olmuştur. Yine bu dönemde medreselerde de ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Bu süreçler ve ayrıntıları için bk. Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 1/71-75.

²⁰ Hakan Anameriç-Fatih Rukancı, "XI.-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 23/2 (Aralık 2008), 41.

²¹ Sefa Yıldırım-Ümit Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/603 (Özel Sayı) (Nisan 2018), 620.

²² Yıldırım-Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", 612.

edilmesi uygun olacaktır. Bu çerçevede Sıbyan mektepleri, Enderun mektepleri vb. eğitim kurumları ve bunların bazı özelliklerine dikkat çekilecektir.

1.1.1 Sıbyan Mektepleri

Osmanlı, Selçuklu'dan ve diğer İslâm Devletleri'nden mektep, kütüphane denilen ilköğretim düzeyindeki eğitim kurumlarını alarak bunları geliştirmiş ve Dârü'ttâlîm, Mektep, Mektephane, Muallimhane, Dârülilim gibi isimler vermiştir. Halk da bunları Mahalle mektebi, Sıbyan mektebi olarak nitelendirmiştir.²³ Bu mektepler sabî diye tabir edilen beş altı yaşlarındaki kız ve erkek çocuklarını okutmak için açılmış olan ilk tahsil müesseseleridir.²⁴

Mekteplere Bed'-i besmele cemiyeti ya da Âmin alayı denilen merasimle başlanırdı ve bu merasimler kandil günleri veya pazartesi, perşembe günleri düzenlenirdi.²⁵ Açılışları çoğunlukla devletin ileri gelenleri ve padişahlar tarafından gerçekleştirilen bu mektepler külliyelerin içerisinde ve câmilerin bitişiğinde kuruldukları için mâlî açıdan ve mekân temini yönüyle külfetli olmamıştır. Dolayısıyla bu müesseseler her köyde, mahallede ve semtte açılmıştır.²⁶ Ezbere dayalı bu eğitim sisteminde tek bir hoca ve tek bir oda bulunmaktaydı. Bu odada öğrenciler hocanın karşısında daire şeklinde oturur, sırası gelen öğrenci dersini verip tekrar yerine dönerdi.²⁷

Sıbyan mekteplerindeki eğitimin amacı genellikle Kur'ân-ı Kerîm'i tecvidli okutmak ve Arap harflerinin öğretilmesidir.²⁸ Ek olarak Amme cüzü, Hıfz-ı Kur'ân, İlmihal, Türkçe tecvid, Türkçe lugat, ahlak ve yazı gibi dersler de bu mekteplerin müfredatında yer almıştır.²⁹

Bu eğitim kurumlarında Arapça özelinde kelimenin yapısını inceleyen sarf ilmine ek olarak, kelimelerin cümle içinde oluşturduğu bağlantıları ele alan nahiv ilmine de yer veriliyordu.³⁰

²³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007), 88.

²⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2/82.

²⁵ Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/3 (Bahar 2008), 346.

²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. ed. E. İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA 1998, 2/231.

²⁷ Hatice Şentürk, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi* (2018), 5.

²⁸ Şentürk, "Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme", 4.

²⁹ Uğur Demirbağ, "Sıbyan Mektepleri'nde Verilen Eğitim Programlarının Değerlendirilmesi", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/16 (Mart 2018), 411.

³⁰ Mefail Hızlı, "Osmanlı Döneminde Bir İlköğretim Kurumu Olarak Sıbyan Mektepleri", *İslam Tarihinin Problemleri Kolokiyumu 14-15 Mayıs 2008* (Şanlıurfa: Elif Matbaası, 2008), 123.

Bu noktada ibtidâî seviyede *Emsile* gibi mukaddime eserlerinin ön planda olduğunu düşünmek imkân dâhilindedir. Bununla beraber Arapça kelimelerin Türkçe karşılığının kolay bir şekilde öğrenilmesini sağlayan ve sıbyan mekteplerinde okutulduğu bilgisine ulaşabildiğimiz³¹ eserlerden biri *Sübha-i Sıbyân*'dır. *Sübha-i Sıbyân*'ın eğitici yönünün ve ezberlenmesi kolay bir eser³² oluşunun bu aşamadaki öğrencilere okutulmasında etkili olduğu düşünülebilir. 1652-1653 yıllarında yazıldığı tahmin edilen ve yazarı hakkında net bir bilgi bulunmayan bu sözlüğün Osmanlı döneminde çok defa basılmış olması esere yönelik ilginin boyutunu göstermeye kâfidir.³³

Yine bu kurumlarda okutulan sözlük türü eserler bağlamında karşımıza *Nuhbe* adlı manzum eser çıkmaktadır.³⁴

Bahsi geçen mekteplerde derslerin sadece Arapça işlendiğine yönelik görüşler bulunmakla birlikte, çocuklara okutulan Arapça parçaların Türkçe olarak îzâh edildiği ve onlara Türkçe dua ve ilahi öğretildiği gelen bilgiler arasındadır.³⁵

1.1.2 Osmanlı Saray Mektepleri

Osmanlı'da Tanzimat öncesi dönemde sıbyan mekteplerinin yanı sıra saray mekteplerinde de eğitim verilmekteydi. Saray mektepleri de Enderun Mektebi, Şehzâdegân Mektebi ve Meşkhâne olmak üzere üç farklı birimden müteşekkildi. Bu mekteplerde daha çok devlet ricalinin çocukları ya da devletin devşirme usulüyle seçtiği çocuklar eğitim görmektedir.³⁶

Enderun Mektebi

Enderun, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim halktan alınan çocukları devlet adına yetiştiren kurumlara verilen isimdir. Bu kurumlarda asıl amaç yetenekli çocukları bürokrasi ve askeriye için devlet eliyle yetiştirmektir.³⁷ İlk olarak II. Murad zamanında Edirne'de kurulan bu mektep, gerçek hüviyetine Fatih Sultan

³¹ Sakınmaz, *Klasik Dönem ve Günümüzde Ezbere Bakış*, 21.

³² Sakınmaz, *Klasik Dönem ve Günümüzde Ezbere Bakış*, 21.

³³ Detaylı bilgi için bk. Atabey Kılıç, "Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden *Sübha-ı Sıbyan*", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/20 (Haziran 2006), 70-73.

³⁴ Kerim Açık, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Arapça Öğretimi*, 26.

³⁵ Elif Akbaş, *Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 21.

³⁶ M. Enes Simit, *Klasik Bir Eğitim Kurumu Olarak Enderun Mektebi Ve Yenileşme Bağlamında Kapatılış Süreci* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 27.

³⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 94.

Mehmed'in Topkapı Sarayı'nı açmasıyla kavuşmuştur.³⁸ Devşirme yoluyla gelen ve yaşları 8-20 arasında bulunan çocuklar, Türkçe'yi öğrenmeleri ve İslâmiyet'i benimsemeleri için Anadolu'daki köylere gönderilir buralarda bir süre kaldıktan sonra Enderun Mektebi'ne alınır.³⁹

Enderun Mektebi'nde okutulan dersler ise din dersi, Arapça ve Farsça dersleri, silahşörlük ve binicilik gibi derslerdir.⁴⁰ Bu mektepte 7-8 yıl hazırlık bulunuyor, sonrasında ise 14 sene uygulamalı eğitim veriliyordu. Burada hocalar Buhârî derslerine ek olarak Arapça dersleri okutur, Arapça eğitiminde ise daha çok medreselerde uygulanan yöntemler takip edilirdi.⁴¹ Enderun Mektebi'nde Türkçe'nin yanı sıra Arapça ve Farsça da eğitimde kullanılan diller arasında bulunmaktaydı.⁴²

Şehzâdegân Mektebi

Şehzâdegân, Osmanlı şehzâdelerinin okuduğu mektebin genel adıdır. Kesin olmamakla birlikte bu müessesenin Sultan Fâtih döneminde kurulduğu değerlendirilmektedir ve bu kurumlarda verilen eğitim sıbyan mektepleriyle eş değerdir.⁴³ Kız ya da erkek farketmeksizin hanedan mensubu olan herkesin eğitim gördüğü bu mekteplerde *Kur'ân-ı Kerîm*, ezber ve yazı gibi dersler verilmekteydi.⁴⁴

Meşkhâne Mektebi

Saray mekteplerinin üçüncüsü olan Meşkhâne Mektebi'nde mûsiki eğitimi verilirdi.⁴⁵ Enderun Mektebindeki iç oğlanlar yetenekleri doğrultusunda Meşkhâne Mektebi'ne gönderilirdi. Burada mehter musikisi, sazlı veya sazsız icra edilen musiki eserleri öğretilirdi.⁴⁶

1.1.3 Askeri Mektepler

Osmanlı döneminde Askeri mektepler denildiğinde akla Acemi Oğlanlar Mektebi, Mehterhâne, Tophane, Tüfekhane, Humbarahane, Kılıçhane, Cambazhane gibi mektepler gelmektedir.⁴⁷ Bu kurumlardaki Arapça eğitimi

³⁸ Mehmet İpşirli, "Enderun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/185.

³⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 96.

⁴⁰ Turgut Karakuş, *16.Yüzyıl Osmanlı Devlet Yönetim Sisteminde Enderun Saray Mektebi'nin Yeri ve Yönetim Sistemi Üzerindeki Etkisi* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 37.

⁴¹ Açık, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Arapça Öğretimi*, 74.

⁴² Nilay İnanç Gündoğdu, *Osmanlı Eğitiminde Enderun Örneği* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 56.

⁴³ Karakuş, *16.Yüzyıl Osmanlı Devlet Yönetim Sisteminde Enderun Saray Mektebi'nin Yeri*, 30-31.

⁴⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2/6.

⁴⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 65.

⁴⁶ Gündoğdu, *Osmanlı Eğitiminde Enderun Örneği*, 44.

⁴⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 65-66.

hakkında detaylı mâlumata ulaşamadığı için çalışmamızda bunların ismen zikredilmesiyle yetinilmiş ve her birine ait özel bir başlık açılmamıştır.

1.1.4 Medreseler

Daha önce de ifade edildiği üzere Arapça “de-ra-se” kökünden türeyen “medrese” sözcüğü talebenin ilim öğrendiği yer anlamında kullanılıp sıbyan mekteplerinin üstünde eğitim veren orta ve yüksek eğitim kurumlarına tekabül etmektedir.⁴⁸ Kelimenin derase kökünden geldiği ve köken itibarıyla bir eserin okunup ezberlendiği ve müzakere edildiği mekân anlamından yola çıkılarak bugünkü eğitim kurumlarını karşıladığı yorumuna daha önce değinilmiştir.

Medreseler ile ilgili bilgileri Tanzimat öncesi Osmanlı’da eğitim kurumları ve Arapça eğitimi başlığı altında verdiğimiz için burada çok detaya girmeden konuya kısaca temas edeceğiz. Buna göre kuruluşundan Sahnı-ı Semân medreselerinin açıldığı döneme kadar ilki Orhan Gazi tarafından açılmak üzere Osmanlı coğrafyasında birçok medrese inşa edilmiştir. Sahn-ı Semân medreselerinden Süleymaniye medreselerine kadar; Fatih Sultan Mehmed, Haşiyeyi tecrîd, (yirmili), Miftâh (otuzlu), Telvîh (kırklı), Hariç ve Dâhil, Sahn-ı semân ve Altmışlı medreseler olmak üzere yeni medreseler açtığı gibi mevcut yapıyı da daha sistemli hale getirmiştir. Süleymaniye Medreseleri’nden Islahat Dönemine kadar geçen süreçte ise Kanûnî Sultan Süleyman, Fatih Sultan Mehmed’in açtığı medreselerin yanı sıra Süleymaniye medreselerini kurmuştur ve bu yapı Osmanlı’nın son dönemine kadar neredeyse değişikliğe uğramadan varlığını sürdürmüştür. Medrese ıslahatından Cumhuriyet dönemine kadar geçen yaklaşık on bir yıllık süreçte Osmanlı medreselerinin yapısı bir hayli değişmiştir ki bu konuya ‘Tanzimat Sonrası Medreseler’ başlığı altında değinilecektir. Verilen tüm bilgilerden hareketle Osmanlı eğitim sisteminde medreselerin dört aşamadan oluştuğunu söyleyebiliriz.⁴⁹ Bu medreselerde konuşma dili Türkçe, ders dili Arapça’ydı ve ezber metodu kullanılmaktaydı.⁵⁰

Medreselerde Kur’ân ve sünneti doğru anlamaya yönelik tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi naklî ilimler; mantık, metafizik, matematik, tıp, fizik gibi akla dayalı ilimler ve gramer, belâgat ve hitâbet gibi alet ilimleri öğretilirdi.⁵¹ Cevat İzgi

⁴⁸ Ahmet Ulusoy, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 6.

⁴⁹ Bu bilgiler ve detayları için bk. Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 1/2-75.

⁵⁰ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 31.

⁵¹ Abdurrahman Atçıl, “Osmanlı Klasik Döneminde Eğitim: Medreseler”, *Türk Eğitim Tarihi* ed. Mustafa Gündüz (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2018), 32.

ise medreselerdeki ilimleri riyazî ve tabiî ilimler şeklinde sınıflandırmıştır. İzgi'ye göre medreselerde riyazî ilim olarak aritmetik,⁵² geometri,⁵³ astronomi⁵⁴ gibi dersler okutulurken tabiî ilim olarakta fizik⁵⁵ dersi okutulmuştur. Tabiî ilimlerden kimya, botanik, zooloji, mineroloji, jeoloji ve ziraat ise medrese müfredatında yer almamış fakat medrese müntesiplerince üzerinde durulan ilimler olarak önemini korumuştur.⁵⁶ Çalışmamızın sınırları gözetilerek bu konuyla ilgili detaya girilmeyecektir.

Mezkûr medreselerde Arapça eğitimine dikkat çekilecek olursa en başta burada okutulan Arabiyât ilimlerine ve bu ilimlere ait eserlere değinmek yerinde olacaktır. Bu çerçevede okutulan Arabiyât ilim ve eserlerini Betül Can “*Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri*” adlı makalesinde genel hatlarıyla şu şekilde ele almıştır: ‘Sarf, nahiv, belâgat, lugat, arûz, kavâfi ve vaz’.⁵⁷ Buna bağlı olarak bu derslerin icrasında okutulan eserlerin en meşhur olanları şu şekildedir:

“1. Sarf İlmî: *el-Emsile, el-Binâ, el-Maksûd, el-‘İzzî, Merâhu’l-Ervâh, eş-Şâfiye el-Çârperdi, Harûniyye fi’t-tasrîf, ‘Ukûdu’l-cevâhir fi ‘İlmi’t-tasrîf, Nuzhetu’t-tarf fi ‘ilmi’s-sarf, Esâsu’t-tasrîf.*

2. Nahiv İlmî: *el-‘Avâmilu’l-mi’e, el-‘Avâmilu’l-cedîd, İzharu’l-esrâr, el-Kâfiye, Molla Câmî, Muğni’l-lebîb, Kavâ’idü’l-i-râb, Elfiyyetü İbn Mâlik, el-Misbâh fi’n-nahv, el-Mufasssal fi sinâ’ati’l-i-râb, el-Unmûzec fi’n-nahv, Şuzûru’z-zehab, ‘İsâm, el-Lubâb fi ‘ilmi’l-i-râb, Lübbü’l-elbâb, İmtihânü’l-ezkiyâ, Mukaddimetü’l-Acurûmiyye, Katru’n-nedâ, Dav’u’l-Misbâh, Netâ’icü’l-efkâr, Hadâ’ik, Durretü’l-Elfiyye.*

3. Belâgat İlmî: *Miftâhu’l-‘ulûm, Telhîsu’l-Miftâh, el-Mutavvel, el-Muhtasar, İzâhu’l-me‘ânî, el-Misbâh, Hâşiye ‘ale’l-Mutavvel, Elfiyyetu Halebî, Hevâdî, Risâletu’l-isti‘âre, Risâle fi’l-isti‘âre, Risâle fi’l-kinâye ve’t-ta’rîz.*

4. Lugat İlmî: *es-Sihâh, Ta’rîfât-ı Seyyid, el-Kâmûsu’l-muhît, İbnu’l-Ferişte, Ahterî, Vânkûlî, Lugât-i Yûsuf.*”⁵⁸

⁵² Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazî İlimler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1/209.

⁵³ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1/274.

⁵⁴ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1/ 361.

⁵⁵ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Tabiî İlimler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 2/107.

⁵⁶ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2/145-220.

⁵⁷ Betül Can, “Tanzimat Öncesinde Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 14/44 (Yaz 2010), 308.

⁵⁸ Can, *Tanzimat Öncesinde Osmanlı Medreselerinde Arapça*, 308-309.

Bu çerçevede arûza dair *el-Endelûsî*, *el-Kâfî* ve *el-Hazreciyye* 'nin, *kavâfi* ilminden *Nâblûsî*'nin ve vaz' ilminden de *Şerh-i 'Adûd*'un okutulduğu ifade edilmelidir.⁵⁹

Bu noktada sarf, nahiv, belagat ve lugat ilimlerine dair temel kabul edilen ve yukarıda bahsi geçen eserler hakkında kısaca bilgi verilmesi ve bunların tanıtılmasının yerinde olacağı kanaatinden hareketle aşağıdaki bilgilerin bu kısımda derlenmesi uygun olacaktır. Buna göre mezkûr medreselerde okutulan temel eserler ve bariz özellikleri aşağıdaki gibidir:

el-Emsile: Arapça derslerinde ilk olarak okutulan ve ezberletilen eserin müellifi bilinmemekle beraber bazı kaynaklarda teberrüken Hz. Ali'ye nispet edilmesi dikkat çekmektedir.⁶⁰

Bu eser emsile-i muhtelif ve emsile-i muttaride olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Eserin muhtelif bölümünde fiil-i mâzi, fiil-i muzâri, masdar gayr-ı mîmi, ism-i fâil, ism-i mefûl, cahd-ı mutlak, cahd-ı müstağrak, nefy-i hâl, nefy-i istikbâl, te'kid-i nefy-i istikbâl, emr-i gâib, nehy-i gâib, emr-i hâzır, nehy-i hâzır, ism-i zaman ism-i mekân, ism-i âlet, masdar binâ-i merre, masdar binâ-i nev', ism-i tasgîr, ism-i mensûb, mübâlağay-ı ism-i fâil, ism-i tafdîl, fiil-i taaccub-i evvel, fiil-i taaccub-i sâni şeklinde yirmi dört sîga verilmiştir. Bu emsile-i muhtelif sîgaları oluşturulurken “nasara” fiili kalıp olarak kullanılmıştır.⁶¹

Eserin bundan sonraki kısmı ise emsile-i muttaride çekimleri için tahsis edilmiştir.⁶²

el-Binâ: Müellifi bilinmeyen bu sarf risalesi medreselerde *Emsile* kitabından sonra okutulmaktadır.⁶³ Eserde otuz beş bâb incelenmekte olup bunlardan altısı sülâsi mücerred,⁶⁴ on ikisi sülâsi mezid⁶⁵ ve biri rubâi mücerred içindir.⁶⁶ Geri kalan bablardan altısı rubâi mücerrede yani “dahrace” fiiline mülhak olan diğer bir tabirle mastarı “dahrace” fiiline benzeyen fiil kalıplarına,⁶⁷ üç bâb

⁵⁹ Can, Tanzimat Öncesinde Osmanlı Medreselerinde Arapça”, 308-309.

⁶⁰ İsmail Durmuş, “el-Emsile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/166-167.

⁶¹ el-Emsiletü'l-muhtelif (Sarf Mecmuası İçinde) (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ty.), 236-237.

⁶² *el-Emsile*, 237-256.

⁶³ Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1(Haziran 2002), 287.

⁶⁴ *Binâü'l-ef'âl* (Sarf Mecmuası İçinde) (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ty), 210.

⁶⁵ *Binâü'l-ef'âl* (Sarf Mecmuası İçinde), 214.

⁶⁶ *Binâü'l-ef'âl* (Sarf Mecmuası İçinde), 222.

⁶⁷ *Binâü'l-ef'âl* (Sarf Mecmuası İçinde), 223.

rubâi mücerred üzerine zâid olan fiil kalıplarına,⁶⁸ yedi bâb ise rubâi mezide ve hangi manaya geldiklerine dair bilgilere ayrılmıştır.⁶⁹

el-Maksûd: Medrese geleneğinde *Bina*’dan sonra okutulan bu eserin de müellifi bilinmemektedir. Bununla birlikte eseri İmâm-ı Âzam’ın kaleme aldığını söyleyenler bulunmaktadır.⁷⁰

Müellif, eserine; “Arap dili şer’î ilimlere ulaştıran bir yoldur. Tasrif de ⁷¹ Arap dilinin temel esaslarından biridir.” şeklinde başlayarak sarf ilmiyle Arap dilinin ve Arap diliyle şer’î ilimlerin bağlantısına dikkat çekmek istemiştir.⁷²

el-‘İzzî: İzzeddin ez-Zencânî’ye (öl. 660/1262) ait eserdir. Osmanlı medreselerinin temel ders kitaplarından biri olan bu eser de sarf ilmine dairdir.⁷³

Merâhu’l-ervâh: Ahmed b. Ali b. Mes’ûd’a nispet edilen (öl. 8/14. yüzyıl başları) ve ‘sarf cümlesi’ olarak basılan mecmualarda son eser olarak yer alan çalışmadır.⁷⁴

Müellif eserine başlarken sarfın ilimlerin anası, nahvin ise ilimlerin babası mesabesinde olduğuna vurgu yapmaktadır.⁷⁵

eş-Şâfiye: İbnü’l-Hâcib’in (öl. 646/1249) sarf ilmine dair muhtasar eseridir. Ondan sarf ve imlâ kurallarına yönelik bir eser yazması istenmiş, o da bunun üzerine eserini kaleme almıştır. Eser hemen hemen bütün sarf konularını içermektedir. Son bölümde müellif ‘Hat’ başlığı altında imlâ ile alakalı özet bilgilere yer vermiştir.⁷⁶

Buraya kadar hakkında bilgi verilen eserler sarf ilmiyle alakalıydı. Şimdi ise medreselerde okutulan nahiv kitapları ve özet içeriklerine yer vermek istiyoruz:

⁶⁸ *Binâü’l-ef’âl* (Sarf Mecmuası İçinde), 225.

⁶⁹ “Bu konuda bk. *Binâü’l-ef’âl* (Sarf Mecmuası İçinde), 210-235.

⁷⁰ Kenan Demirayak, “el-Maksûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/453.

⁷¹ Tasrif: Kelimeyi farklı fiil ve vezinlere dönüştürerek hem lafızda hem de anlamda değişiklik elde etmektir. Hulusi Kılıç, “Sarf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/136.

⁷² *el-Maksûd* (Sarf Mecmuası İçinde) (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ty), 178. Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Demirayak, “el-Maksûd”, 27/453.

⁷³ Ahmet Özel, “Zencânî, İzzeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/253-254.

⁷⁴ Sarf cümlesi olarak bilinen eserler: *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî* ve *Merâh*’tır. Bk. Kenan Demirayak, “Merâhu’l-Ervâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/165.

⁷⁵ Ahmed b. Ali b. Mes’ûd, *Merâhu’l-ervâh* (Kütübü’s-sarf içinde, İstanbul: el-Mektebetü’l-Hanîfiyye, ty.), 2. Demirayak, “Merâhu’l-Ervâh”, 29/165-166.

⁷⁶ Hulusi Kılıç, “eş-Şâfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/247.

el-‘Avâmilü’l-mie: Abdulkâhir el-Cürcânî’ye (öl. 478/1078) ait *el-Avâmilü’l-Kadîm* adı verilen eser 100 âmil ve örneklerden oluşmuştur. Yaklaşık 25 sayfa olan bu muhtasar eserde genelde i’râb konuları üzerinde durulmuştur.⁷⁷

el-‘Avâmilü’l-Cedîde: Birgivî Mehmet Efendi’nin (öl. 981/1573) kaleme aldığı nahiv ilmine dair eserdir.⁷⁸ Birgivî bu eserinde i’râb konusunun kavranması için bilinmesi elzem olan yüz maddeden bahsetmektedir. Müellif bu maddelerin altmışını âmil, otuzunu mâmul ve onunu amel ve irab şeklinde tabir etmekte ve bunları teker teker ele almaktadır.⁷⁹

Birgivî bu eserini genişleterek onun şerhi mahiyetinde ikinci bir eser kaleme almıştır. Bu eserin ismi *İzhârü’l-esrâr*’dır. Bu eser de ‘Avâmil gibi uzun yıllar medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁸⁰

el-Kâfiye: İbnü’l-Hâcib’in (öl. 646/1249) küçük hacimli olmasına rağmen nahiv konularının tamamını ihtiva eden muhtasar eseridir.⁸¹ Bu eser üzerine Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî’nin (öl. 897/1492) kaleme aldığı *el-Fevâidü’l-Ziyâiyye* isimli şerh de medreselerde okutulan meşhur kitaplardandır. Bu kitap daha çok *Molla Câmî* adıyla şöhret bulmuştur.⁸²

Yine İsamuddin el-İsferâînî’nin (öl. 945/1538) bahsi geçen *Molla Câmî* üzerine yazdığı ve *Hâşiyetü’l-‘İsâm ‘ale’l-Câmî* şeklinde bilinen haşiyesini medreselerde okutulan eserler arasında görmekteyiz.⁸³

Şunu da ifade edelim ki Kadı Beydâvî *el-Kâfiye*’yi ihtisar etmiş ve bu eserine *Lübbü’l-elbâb* adını vermiştir.⁸⁴ İmam Birgivî de *İmtihânu’l-ezkiya* isimli eseriyle *Lübbü’l-Elbâb*’ı şerhetmiştir.⁸⁵

Muğni’l-lebîb: İbni Hişâm olarak da bilinen Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf (öl. 761/1361) tarafından kaleme alınmıştır. Nahivle alakalı olan bu eser,

⁷⁷ Musa Yıldız, “Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, *Docplayer* (Erişim 31 Ocak 2021), 5.

⁷⁸ Bk. Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/191.

⁷⁹ Bk. Birgivî Mehmet Efendi, *el-‘Avâmilü’l-Cedide* (Nahiv Mecmuası İçinde), 190-203.

⁸⁰ Hüseyin Elmalı, “İzhârü’l-Esrâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/506-507.

⁸¹ İbrahim Yılmaz, “İbnu’l-Hacib, Hayatı, Eserleri ve El-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (Haziran 1997), 488.

⁸² Betül Can, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar”, *Turkish Studies* 12/34 (2017), 493.

⁸³ İsmail Durmuş, “İsferâyîni İsmâuddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/516-517.

⁸⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/102.

⁸⁵ Yüksel, “Birgivî”, 6/193.

Arapça'daki edatlar ve harflerle ilgilidir.⁸⁶ **Kavâ'idü'l-i'râb** adlı eser de yine İbn Hişâm'a ait olup o, bu kitabını te'lif ederken farklı bir yöntem uygulamıştır.⁸⁷ İbn Hişâm'ın **Şuzûru'z-zeheb** adıyla bilinen eseri de yine medreselerde okutulan eserler arasındadır. İbn Hişâm bu eserinde gramer konularını i'râb odaklı bir şekilde ele almıştır.⁸⁸

Elfiyyetu İbn Mâlik: İbn Mâlik et-Tâî (öl. 672/1274) tarafından Arap grameri alanında yazılmış manzum bir eserdir. Eser, mukaddimeden sonra gelen seksen kadar bab ve fasıldan oluşmuştur.⁸⁹

el-Misbâh fi'n-nahv: Mutarrizî'ye (öl. 610/1213) ait nahiv alanında yazılmış bir eserdir. Oğluna Arap dilini öğretme gayesiyle Abdülkâhir el-Cürçânî'nin 'Avâmil, el-Cümel ve et-Tetimme kitaplarını ihtisarla meydana getirdiği eser beş bölüm ve hâtimeden oluşmaktadır.⁹⁰

el-Mufasssal fî sinâ'ati'l-i'râb: Zemahşerî'ye (öl. 538/1144) ait sarf-nahiv konularını içeren bir gramer kitabıdır. Müellif eserini isimler, fiiller, harfler ve müşterekler olmak üzere dört ana bölüm şeklinde taksim etmiştir.⁹¹

Şimdi ise belâgat ilmiyle ilgili eserlere kısaca değineceğiz:

Miftâhu'l-'ulûm: Sekkâkî, (öl. 626/1229) sarf, nahiv ve belâgat ilimlerini işlediği eserinde 'Edep ilimleri' adını verdiği birbiriyle bağlantılı on iki ilimden söz etmektedir. Sarf, ıstikak, nahiv, istidlal, had, me'ânî, beyân, bedî, aruz, kafiye, nazım ve nesir şeklindeki bu ilimler Kur'ân'ın anlaşılmasında bir anahtar konumunda bulundukları için eserine *Miftâhu'l-'ulûm* ismini vermiştir.⁹² **Telhîsu'l-Miftâh** ise Kazvî'nin (öl. 739/1338) Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* 'unun belâgata

⁸⁶ Can, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar", 493.

⁸⁷ Ferhat Arıcı, "İbn Hişâm el-Ensârî'nin el-İ'râb 'an Kavâ'idü'l-i'râb Adlı Eserindeki Metodu", *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi* 4/2 (Aralık2020), 40.

⁸⁸ Murat Tala, "Dil Öğretiminde Materyal Tasarım Yaklaşımları: İ'râb Odaklı ve Konu Merkezli Tasnif Metotlarına Şuzûru'z-Zeheb ve Katru'n-Nedâ Çerçevesinde Analitik Bir Bakış", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (Haziran 2018), 136.

⁸⁹ Abdülbaki Turan, "el-Elfiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/28.

⁹⁰ M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/375-376.

⁹¹ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî Sinâ'ati'l-i'râb*. Thk. Muhammed İzzeddin es-Saidî (Beyrut: Darü İhyâi'l-ulûm, 1410/1990), Fihrist Bölümü. Eser, Seyyid Muhammed Bedrüddin'in *el-Mufasssal fî şerhi ebyâti'l-Mufasssal* isimli eseriyle birlikte tek cilt halinde basılmıştır.

⁹² Mustafa Keskin, "Kur'ân'ın İ'câzına Dair İlimler ve Sekkâkî'nin "Miftâhu'l-Ulûm" Adlı Eserinin Tahlili", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (Ocak 2016), 116.

dair üçüncü bölümüne yaptığı bir ihtisarıdır.⁹³ *Îzâhu'l-me'ânî* adlı eser de Kazvîni'nin bahsi geçen *Telhîsu'l-Miftâh'a* şerhidir.⁹⁴

el-Mutavvel: Sa'düddîn Teftâzânî'nin (öl. 791/1389) Kazvîni'nin yukarıda adı geçen *Telhîsu'l-Miftâh'ına* şerhidir.⁹⁵ **el-Muhtasar** ise yine Teftâzânî'nin bir eseri olup *el-Mutavvel'in* kısaltılmış şeklidir.⁹⁶

el-Hevâdî fî şerhi'l-Mesâlik: Hamza b. Turgud'un (öl. 979/1571) *el-Mesâlik* adındaki muhtasarını şerhettiği eserinin adıdır.⁹⁷

Osmanlı'da okunan lugatlar ise şu şekildedir:

es-Sihâh: Ebû Nasr İsmâîl Hammâd el-Cevherî (öl. 400/1009'dan önce) tarafından yazılan sözlüktür. Eser bedevî Araplardan gelen fasih kelimeleri ihtiva ettiği için oldukça önemli görülmüştür.⁹⁸

et-Ta'rîfât: Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (öl. 816/1413) alfabetik olarak düzenlediği, içerisinde tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, Arap dili ve edebiyatı gibi ilimlerde kullanılan terimlere yer verdiği sözlüğüdür.⁹⁹

el-Kâmûsu'l-muhît: Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) Arapça'dan Arapça'ya olacak şekilde hazırladığı sözlüktür.¹⁰⁰

İbnü'l-Ferîste: İbn Melek (öl. 821/1418'den sonra) tarafından yazılmıştır. En eski Arapça-Türkçe sözlüklerden biridir. *Kur'ân-ı Kerîm'de* geçen 1528 Arapça kelimenin Türkçe karşılığı verilmektedir.¹⁰¹

Ahterî: Mustafa Ahterî Efendi'nin (öl. 968/1560-61) kaleme aldığı Arapça Türkçe sözlüktür.¹⁰²

Vankûlî: Cevherî'nin (öl. 1000/1592) *Tâcü'l-luga* adlı Arapça sözlüğünün Türkçe tercümesidir. *Lugât-ı Vankûlî* ismiyle maruftur. Bu eser aynı zamanda

⁹³ İsmail Durmuş, "Kazvîni, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/157.

⁹⁴ Yıldız, "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi", 7.

⁹⁵ Yıldız, "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi", 7.

⁹⁶ Yıldız, "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi", 7.

⁹⁷ Ali Bulut, "Hamza B. Turgud Aydınî ve Belâgata Dair El-Hevâdî Fî Şerhi'l-Mesâlik Adlı Eseri", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (Temmuz 2007), 281.

⁹⁸ Hulusi Kılıç, "Cevherî, İsmâîl b. Hammâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/459.

⁹⁹ Sadreddin Gümüş, "et-Ta'rîfât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/29.

¹⁰⁰ Hulusi Kılıç, "el-Kâmûsü'l-Muhît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/287.

¹⁰¹ Mustafa Baktır, "İbn Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/175-176.

¹⁰² Mustafa Güneş, "Mustafa Ahterî Efendi ve Ahterî-i Kebîr Adlı Sözlüğü Üzerine", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (Kasım 2014), 35-36.

İbrahim Müteferrika'nın (öl. 1160/1747) basımını yaptığı ilk eser kabul edilmiştir.¹⁰³

1.2 Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Eğitim Kurumları ve Arapça Öğretimi

Çalışmamız Tanzimat sonrası dönemde kaleme alınan iki gramer eserini konu edinmektedir. Ancak bu dönem ve öncesinde Arapça öğretiminde kullanılmak üzere hangi eserlerin kaleme alındığını, hangi kaynakların kullanıldığını ve hangi kurumlarda bu öğretimin yapıldığını incelemeden bahsi geçen iki eserin bu alandaki yerini tayin etmemiz zor olacaktır. Bu nedenle çalışmamızda evvela Tanzimat öncesi eğitim kurumlarına ve bu kurumlarda Arapça öğretimi için kullanılan kaynaklara kısaca yer verilmiştir. Bunun bir devamı olarak bu bölümde Tanzimat sonrasında bu öğretimin nasıl yapıldığı konusu ele alınacak ve bu iki bölümde elde edilen veriler göz önünde bulundurularak asıl konumuz olan iki eserin hangi sebeplerle yazıldığı ve ne tür bir boşluğu doldurduğu konusu netleştirilmeye çalışılacaktır. Kısacası, çalışmamızda Tanzimat sonrası Osmanlı eğitim kurumlarında Arapça'nın nasıl öğretildiğine dair böyle bir bölümün açılmasının nedeni son bölümde ortaya konulacak analizlere zemin oluşturmaktır.

Tanzimat, kelime anlamı olarak 'düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek' anlamlarına gelen tanzîm kelimesinin çoğuludur. 1839 yılında Sultan Abdülmecid döneminde Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan bu dönem, genel kanaat itibarıyla 1878'de meclisin kapatılmasıyla son bulmuştur.¹⁰⁴

Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan düzenlemelerin nedenleri incelendiğinde; çağın gereklerine göre yenileşmenin bir ihtiyaç oluşu, eğitim seviyesinin artırılması ve ihtiyaca göre yeni eğitim kurumlarının açılmasının devlete ait bir görev olarak görülmesi, Avrupa ülkeleriyle rekabet edebilecek yetişmiş insan gücünü ve Avrupa kamuoyunu kazanma gayreti dile getirilebilir.¹⁰⁵ Tanzimat sonrası ilköğretimde sıbyan mektepleri Tanzimat öncesinde olduğu gibi varlığını devam ettirmiştir. Tanzimat döneminde ortaöğretim kurumlarında yenilik yapılmış ve bu kurumlar Rüşdiye, İdâdî ve Sultânî olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰³ Mustafa S. Kaçalın, "Vankulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/513.

¹⁰⁴ Ali Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/1.

¹⁰⁵ Bk. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 157-159.

¹⁰⁶ Aybala Erdoğan Elçi, *Tanzimattan Günümüze Eğitim Alanında Yapılan Reformlar* (Ankara: Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 16-17.

1.2.1 Tanzimat Sonrası İlköğretim

Bu başlık altında Tanzimat sonrası eğitim ve öğretimin temelini oluşturan ve bu seviyede eğitim veren tek kurum olan sıbyan mekteplerini inceleyeceğiz.

Sıbyan Mektepleri

‘Çocuklar, sabîler’ anlamında kullanılan sıbyan kelimesi aynı zamanda mekteplere de verilen bir isim olup, beş-altı, on bir- on iki yaşlarındaki çocukların eğitim gördükleri yerler için kullanılmaktadır.¹⁰⁷

Bu müesseselerde bilgi düzeyleri ve kız erkek ayrımı dikkate alınarak oluşturulan sınıflarda eğitim gören öğrencilere;¹⁰⁸ Amme cüzü, elif-bâ, öteki cüzler, yazı, ilmihal, ahlak, Türkçe lügat ve tecvid gibi dersler okutulmuştur.¹⁰⁹ Eğitim dili Türkçe’dir.¹¹⁰

Tanzimat sonrası dönemde sıbyan mektepleriyle ilgili en önemli gelişme, sıbyan mekteplerinin 1862 tarihinde ibtidai mektep olarak değiştirilmesidir. O dönemde bulunan sıbyan mekteplerinin bir kısmı ibtidai mektep olarak modern eğitime hazır hale getirilirken kalan kısım ise sıbyan mektebi olarak varlığına devam etmiştir.¹¹¹ İbtidai mekteplerde Kur’an-ı Kerîm, Türkçe, coğrafya, hesap, tarih, hüsn-i hat ve mûsiki gibi dersler yer almıştır.¹¹²

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile ilkokuldan üniversiteye kadar bütün okullarda okutulacak dersler, kayıt kabul işleri, eğitim ve öğretimin özellikleri, kız ve erkek çocuklarının öğretiminin nasıl yapılacağı, idareci, hizmetli ve öğretmenlerin maaşları gibi hususlar düzenlenmiştir.¹¹³ Nizamnâmede tüm mahalle ve köylerde ya da duruma göre bir iki köyde en az bir sıbyan mektebi bulunması, aynı şekilde gayr-i müslim tebaa için de ayrı okulların tesis edilmesi, imtihanların köy ve mahalle ihtiyar meclislerinin gözetiminde yapılması, devam mecburiyeti, okulların masraflarının ve hoca maaşlarının mahalle ve köy halkı

¹⁰⁷ Bekir Buluç, “Tanzimat Döneminde İlköğretim”, *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 232/1, 1997. Bu 3 sayfalık makalede sayfa numaraları bulunmamaktadır. Bu nedenle biz ilk sayfadan başlayarak sıralamak üzere sayfalara numara verdik ve referanslarımızı bu numaralar üzerinden gösterdik.

¹⁰⁸ Buluç, “Tanzimat Döneminde İlköğretim”, 2.

¹⁰⁹ Buluç, “Tanzimat Döneminde İlköğretim”, 2.

¹¹⁰ Ramazan İde, *Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları* (İstanbul: Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 61.

¹¹¹ Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 1/99.

¹¹² Şadiye Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik Ve Gelişmeler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 64.

¹¹³ Mine Çağır – İbrahim Caner Türk, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 4/11 (Kasım 2017), 64.

tarafından karşılanması ve hocaların dâru'l-mualimîn mezunu Osmanlı tebaasından olması gibi hükümlere yer verilmiştir.¹¹⁴

II. Abdülhamid döneminde ibtidai mekteplerinin açılmasıyla, sıbyan mektepleri ‘mekâtib-i ibtidâiyye’ şeklinde anılmaya başlanmıştır;¹¹⁵ ilköğretim usûl-i atîka (mekâtib-i sıbyaniye) ve usûl-i cedide (mekâtib-i ibtidaiye) şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ayrıca cedîde kısmının tatbikini gerçekleştirmek üzere 1872 yılında ‘ibtidai numune’ mektebi açılmıştır. Atîka yöntemiyle eğitim veren mektepler de varlığını II. Meşrutiyet’e yani 1908 yıllarına kadar devam ettirmiştir.¹¹⁶

1873-1890 yılları arasında eğitim süresi dört yıl olan sıbyan mekteplerinin müfredatı Kur’ân-ı Kerîm, kıraat-i Türkî, ilmihal, elif-bâ, ta’dâd ve terkîm, mâlûmat-ı ibtidâiyye, sarf-ı Osmânî, tecvid, hatt-ı sülûs, hatt-ı rika, hesap, tarih, coğrafya, kavâid-i imlâ vb. şeklindeydi. 1901-1902 yıllarında ise bu kurumların müfredatında; elif-bâ, tecvid, Kur’ân-ı Kerîm, ahlâk, ilmihal, sarf-ı Osmânî, kırâat, imlâ, muhtasar coğrafya-i Osmânî, mülâhhas Tarih-i Osmânî, hüsn-i hat ve hesap gibi dersler bulunmaktaydı.¹¹⁷

1.2.2 Tanzimat Sonrası Ortaöğretim

Tanzimat döneminde ortaöğretim olarak nitelendirebileceğimiz eğitim kurumları; Rüşdiye, İdâdîye ve Sultânîye olmak üzere üç kademe halinde karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁸

Rüşdiyeler

Batı tarzı eğitim sistemiyle Tanzimat döneminde açılan ve ilköğretim kademesiyle birleşen ortaöğretim kurumlarına Rüşdiye denilmektedir.¹¹⁹

II. Mahmud Osmanlı Devleti’ni eski ihtişamlı günlerine kavuşturmak için çareler aramıştır. Bu çerçevede Meclis-i Umûr-ı Nâfia’ya talimât vererek sıbyan mekteplerinin ıslahına ve ona bağlı olarak yeni ikinci sınıf mekteplerin açılmasına yönelik bir lâyiha hazırlatmıştır.¹²⁰ Bu lâyihada sıbyan mekteplerine ‘birinci sınıf’, yeni açılacak mekteplere ise ‘ikinci sınıf’ denilmişse de II. Mahmud tarafından bu

¹¹⁴ Çağır – Türk, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”, 64-65.

¹¹⁵ Taner Hafızoğlu, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 61.

¹¹⁶ Hafızoğlu, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumları*, 61.

¹¹⁷ Bu bilgiler için bk. Ali Naci Özyalvaç, *Bir Müfettiş Raporuna Göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul’unda Suriçi Sıbyan Mektepleri* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 25.

¹¹⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 164.

¹¹⁹ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/300.

¹²⁰ Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 15.

yeni mekteplere ‘Rüşdiye’ adı verilmiştir.¹²¹ Çünkü o çocukların rüşd çağına geldiklerinde bu okullara geçeceklerini dikkate almıştır. Rüşdiye ismi 1923’e kadar bu okullar için kullanılmaya devam etmiştir.¹²²

Rüşdiyeler; sanayi, ticaret, ziraat, tıp, harbiye ve mühendis okullarına gidecek öğrenciler için ortaokul seviyesinde kurulan okullar olup,¹²³ modern tarzdaki eğitime uygun olan ibtidai mekteplerini ve Tanzimat öncesi klasik usulle eğitimine devam eden sıbyan mekteplerini bitiren öğrencilerin bir sonraki eğitim kademesi rüşdiyeler olmuştur.¹²⁴ Rüşdiyeler; ‘rüşdiye mektebi’, ‘mülkiye rüşdiyeleri’, ‘mekteb-i rüşdî’, ve ‘mekâtib-i rüşdiye’ gibi isimlerle de bilinmektedir.¹²⁵

1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’ne göre Sıbyan mekteplerini tamamlayan öğrencileri sınavsız kabul eden ve öğretim suresi dört yıl olan bu rüşdiyelerin beş yüz evi geçen kasabalarda kurulması zorunlu kılınmış; maaşlar ve okul yapım masraflarının karşılanması illerin maârif idaresine ait sandıklara havale edilmiştir.¹²⁶ Tanzimat döneminde klasik sistemden farklı olarak öğrenciler sıralara oturmaya başlamış, tek tek ders verme yerine, sınıf öğrencileri kısım kısım ayrılmış ve her kısma aynı anda ders verilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁷

Erkek rüşdiyelerinin ders programında; tecvidli Kur’ân-ı Kerîm ve ulûm-ı diniyye, Arapça, Farsça, Türkçe, ahlak, hesap, tarih, coğrafya, hendese, resim, hüsn-i hât, hıfz-ı sıhha, ziraat, ticaret ve sanayiye dair malûmat gibi dersler bulunmaktadır.¹²⁸

Rüşdiyelerle Osmanlı eğitim sistemine gelen başka yenilikler de vardır. Mesela Osmanlı klasik döneminde kız çocuklarına ilkokuldan başka eğitim hakkı verilmemiştir. Tanzimatla birlikte bu durum değişmiş;¹²⁹ ilk olarak 6 Ocak 1859

¹²¹ Doğanay, *Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*, 15-16.

¹²² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2/ 384.

¹²³ Adil Şen, “Osmanlı’dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları”, *Ekev Akademi Dergisi* 17/57 (Güz 2013), 483.

¹²⁴ Baltacı, XV-XVI. *Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 1/ 99-100.

¹²⁵ Süleyman Tenger, *Rüşdiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi Ve Din Eğitimi Ve Öğretimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 19.

¹²⁶ Necati Cemaloğlu, “Osmanlı Devleti’nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları 1839-1876”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (Ekim 2005), 159.

¹²⁷ Hasan Soyupak, *İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Türkiye’de Arapça Öğretimi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 24.

¹²⁸ Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 258.

¹²⁹ Şenay Başkan-Abdulhaluk Mehmet Çay, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/64 (Haziran 2019), 180.

yılında İstanbul'da Sultan Ahmed semtinde Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi açılmıştır.¹³⁰

Kız Rüşdiyelerinde verilen diğer derslerden ziyade konumuzla doğrudan ilişkili olduğu için sadece Arapça derslerine burada değinilmesi yerinde olacaktır. Konu hakkında yapılan araştırmalara göre kız rüşdiyelerinde Arapça dersleri beşinci ve altıncı senelerde haftada ikişer ders olarak okutulmuştur. Konular ise şöyledir:

- “1. Hurûf-ı illet, hurûf-ı lîn, hurûf-ı med ve hurûf-ı heca,
2. Sarf ilminin tarifi, evzân-ı masâdir-i sülâsiye, kelimenin tarif ve taksimi, ismin kısımları, masâdir-i mîmiyye-i sülâsiyye,
3. Mesâdir-i rübâiyye, hümâsiyye, sūdasiyye, masâdir-i mimiyye-i gayr-i sülâsiyye, masdar-ı binâ-i merre, nev',
4. İsm-i fail, mef'ûl, tafdil, tasgîr; sıfat-ı müşebbehe, ism-i mensûb, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i alet, müzekker-müennes, alâmât-i te'nis, tesniye, cem' ve çeşitleri,
5. Fiilin kısımları,
6. Mazi, muzari, emir ve nehiy gibi fiillerin birer cetvel ile tarifi, ef'âl-i menfiyye, lâm-ı te'kid, nûn-ı te'kid, fiili nasb eden edatlar, fiili cezmeden edatlar, fiil-i taaccüb ve esmâ-i ef'âl.”¹³¹

Altıncı sene de işlenen konular ise önceki senede görülen derslerin tekrarı ve izahına ek olarak: “Nahiv ilminin tarifi, kelimenin mu'reb ve mebni isimleriyle ikiye ayrımı, 3. Mebniyyâtın meşhur kısımları, 4. Mu'rabâtın çeşitleri, i'rabla birlikte mensûbat, mecrûrat ve merfûât çeşitleri, 5. Hurûf-ı meânî ve edatlar” şeklindedir.¹³²

Rüşdiyelerde Arapça öğretimi çerçevesinde sarftan *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî*, nahivden 'Avâmil okutulması, tatbikat için *Sübha-i Sıbyân* ve ileri sınıflarda *Nuhbe*¹³³ ve *Birgivî Risalesi* okutulması kararlaştırılmıştır.¹³⁴ Burada Birgivi

¹³⁰ Songül Keçeci Kurt, “II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiyeleri”, *Akademik Bakış Dergisi* c.y./29 (Mart-Nisan 2012), 3. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre kız rüşdiyelerinin programı hakkında bk. Sadettin Eğri, “II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/26 (2014), 132.

¹³¹ Hatip Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitime Katkısı”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/17 (Ekim 2016), 125.

¹³² Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiye Mektepleri”, 125.

¹³³ Sünbülzâde Vehbî'nin (öl. 1223/1809) III. Selim'e ithafen yazdığı Arapça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Selim Sırrı Kuru, “Sünbülzâde Vehbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/141.

¹³⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2/384; Soyuppek, *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, 35.

risalesinden maksat kanaatimizce *İzhâru'l- Esrâr* olmalıdır. Osman Ergin rüşdiyelerde okutulan bu eserlerin eğitimde Araplaşma sürecinden nispeten çıkılmaya çalışıldığına işaret ettiğini ve bununla Türkçe'ye biraz güleryüz gösterildiğini düşünmektedir.¹³⁵

Yukarıda bahsi geçen kitaplar dışında rüşdiyelerde Hanbelîzâde Muhammed Efendi'nin (öl. 1378/1958) *Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı Arabî* adlı eseri, İbrahim Şemseddin'in rüşdiyelerin son sınıfları için yazdığı *Nahv-i Arabî*, Ahmed Cevad'ın (öl. 1381/1961) yazdığı *Lisan-ı 'Arabî Sarf ve Nahiv*, Reşid eş-Şertûnî'nin (öl. 1323/1906) kaleme aldığı *Mebâdî'l- 'Arabîyye* ve Ali Cevad'ın yazdığı (öl. 1333/1914) *Sarf-ı 'Arabi* gibi eserler okutulmuştur.¹³⁶ Sözü edilen bu eserler hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı 'Arabî: Müellifi, İstanbul Sultânî mektebinin Arabî muallimi ve Mekteb-i mülkiyye mezunlarından Hanbelîzâde Muhammed Şâkir'dir (öl. 1378/1958). Esere ilm-i nahvin tarifi ve aksamı ile başlanmıştır.¹³⁷ Altmış dokuz adet temrin başlıklı alıştırma çalışması bulunmaktadır.¹³⁸ Temrin bölümlerinden sonra i'rab başlıkları karşımıza çıkmakta ve bu başlıkların altında cümlelerin i'rabı yapılmaktadır.¹³⁹ Osmanlı Türkçesiyle konu anlatıldıktan sonra konuyla ilgili örnekler Arapça olarak verilmiş, örneklerin açıklamaları da yine Türkçe olarak verilmiştir.¹⁴⁰ Fihristiyle beraber 317 sayfadan oluşan bu matbu eser Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.¹⁴¹

Nahv-i 'Arabî: Otuz dört sayfa olan eser İbrahim Şemseddin'e aittir. Kitapta 'fasl' başlıklarının altında konu anlatımı yapılmış,¹⁴² tetimme başlıklarının altında ise konuyla ilgili ek bilgilere parantez açılmıştır.¹⁴³ Eser Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.¹⁴⁴

Lisân-ı 'Arabî Sarf ve Nahiv: Yazar, Dârülmuallemîn muallimlerinden Ahmed Cevad (Emre)'dir (öl. 1381/1961). Eser mekâtib-i rüşdiye ile idâdîlerin ilk senelerine mahsus olmak üzere tertip edilmiştir. Kitabın iç kapağında verilen

¹³⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2/384.

¹³⁶ Soyupak, *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, 36.

¹³⁷ Muhammed Şâkir Hanbelizâde, *Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı 'Arabî* (İstanbul: Kader Matbaası, 1327-1329), 3.

¹³⁸ Hanbelizâde, *Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı 'Arabî*, 300.

¹³⁹ Hanbelizâde, *Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı 'Arabî*, 201.

¹⁴⁰ Hanbelizâde, *Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı 'Arabî*, 32.

¹⁴¹ Detaylı bilgi için eserin daha önce künye bilgilerini verdiğimiz baskısına bakılabilir.

¹⁴² İbrahim Şemseddin, *Nahv-i 'Arabi* (İstanbul: Arif Efendi Matbaası, 1311), 5.

¹⁴³ İbrahim Şemseddin, *Nahv-i 'Arabi*, 5.

¹⁴⁴ Detaylı bilgi için eserin daha önce künye bilgilerini verdiğimiz baskısına bakılabilir.

bilgiler bu şekildedir.¹⁴⁵ Kitabın dili Osmanlı Türkçesi olup sayfa sayısı 210'dur. Eserde her konudan sonra lugat başlığı altında Arapça kelimelerin anlamları parantez içerisinde Türkçe olarak verilmiştir.¹⁴⁶ Kitapta yetmiş beş adet 'temrin' yani alıştırma olup bu alışırmalar her konudan sonra bulunmaktadır.¹⁴⁷ Müellif eserine harfin tarifi ve isim konusu ile başlamıştır.¹⁴⁸ Temrin bölümlerinde "müellif okuyunuz ve manalarını söyleyiniz,¹⁴⁹ Arapça'ya tercüme ediniz,¹⁵⁰ Türkçe'ye tercüme ediniz"¹⁵¹ diyerek konuların pekiştirilmesini sağlamaya çalışmıştır. Kitabın bazı yerlerinde 'kıraat' başlığı altında okuma parçaları olup bu okuma parçalarının altında tercümesi verilmiştir.¹⁵² Metinlerin tercümesinde genel değil, cümle cümle ya da kelime kelime tercüme yöntemi kullanılmıştır.¹⁵³ Kıraat bölümleri harekeli olarak verilmiş ama tercüme bölümlerinde hareke kullanılmamıştır.¹⁵⁴ Müellif bazı konuların arkasından 'misaller',¹⁵⁵ 'emsile',¹⁵⁶ 'şu misallere dikkat'¹⁵⁷ vb. diyerek konularla ilgili örnekler vermiştir. Kitapta önce nahiv konularına sonra sarf konularına yer verilmiştir. Kitabın son konusu nâkıs fiil çekimi üzerinedir.¹⁵⁸ Yetmiş beşinci temrinden sonra kitabın fihristi yer almaktadır.¹⁵⁹

Tüm bu verilen bilgilerden hareketle eserin mükâleme için önemli bir kitap olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü kitapta tercüme ve kıraat bölümlerinin olması bunun yanı sıra lugat ve bolca temrin bulunması müellifin mükâleme hususuna önem verdiğinin açıkça bir delili olarak gösterilebilir.

Mebâdi'l-'Arabîyye: Eser Reşid eş-Şertûnî'ye (öl. 1323/1906) aittir. Konuların işlenişinde dikkat çeken bir usul karşımıza çıkmakta, Şertûnî konularla ilgili sorulara cevap vererek konu işlenişine farklı bir boyut getirmektedir.¹⁶⁰ Konuların ardından 'temrin' başlıklarıyla alışırmalar verilmiştir. Alışırmalarda

¹⁴⁵ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1328).

¹⁴⁶ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 6-48.

¹⁴⁷ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 210.

¹⁴⁸ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 1.

¹⁴⁹ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 14.

¹⁵⁰ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 7.

¹⁵¹ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 8.

¹⁵² Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 13.

¹⁵³ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 22.

¹⁵⁴ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 27-28.

¹⁵⁵ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 44.

¹⁵⁶ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 178.

¹⁵⁷ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 94.

¹⁵⁸ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 199.

¹⁵⁹ Ahmed Cevad, *Lisân-ı 'Arabî: Sarf ve Nahiv*, 210.

¹⁶⁰ Reşid eş-Şertûnî, *Mebâdi'l-'Arabîyye* (Beyrut: Matbaa-i Katolikiyye, 1910), 4-6.

kullanılan kelimeler günlük hayattaki mükâlemeye yöneliktir.¹⁶¹ Temrinlerde ‘Aşağıdaki sorulara cevap verin.’ denilerek öğrencilerin bilgisi sağlamlaştırılmak istenmiştir.¹⁶² Bu şekilde yapılan temrinlerde sorulara cevap vermek Arapça mükâlemenin gelişmesi için oldukça önem arz etmektedir. Yüz elli iki sayfadan müteşekkil olan eser matbudur.

İdâdîler

İdâd kelimesi Arapça’da hazırlamak ve geliştirmek manalarına gelip, Osmanlı Devleti’nde kendisinden daha üst kademedeki eğitim kurumlarına talebe hazırlayan ve yetiştiren okullara idâdî ismi verilmiştir.¹⁶³ Bu kurumlar, rüşdiye mezunlarını yüksekokullara hazırlamak için açılmıştır.¹⁶⁴ İdâdîler 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’yle ilk defa başlı başına ortaöğretimin bir kademesi olarak ele alınmıştır.¹⁶⁵

Nizamnâmeyle bir ortaöğretim kurumu olarak ele alınan idâdîler rüşdiye mezunu müslim ve gayri müslim çocukların bir arada öğrenim gördükleri üç yıllık müesseseler olarak tanzim edilmiştir.¹⁶⁶ Bu kurumlarda şu derslerin okutulması karara bağlanmıştır: Türkçe kitâbet ve inşâ, Fransızca, kavânîn-i Osmanî, mantık, ilm-i servet-i milel, tarih-i umûmî, cebir, hendese, ilm-i mesâha, kimya ve resim, hesap ve defter tutma, hikmet-i rabîyye, ilm-i mevâlid, coğrafya.¹⁶⁷

Tanzimat sonrası yüksekokullara öğrenci yetiştiren ve bir ortaöğretim kurumu olan idâdîler, askerî ve mülkî idâdî olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁶⁸

a) Askerî İdâdîler: Harbiye, Tıbbiye, Mühendishane, Bahriye gibi askeri okullara öğrenci yetiştiren bir ortaöğretim kurumu bulunmamasından dolayı açılmış bir eğitim kurumudur.¹⁶⁹ II. Abdülhamid Dönemi’nde İstanbul’da eğitim

¹⁶¹ Reşid eş-Şertûnî, *Mebâdi’l-‘Arabîyye*, 13-25.

¹⁶² Reşid eş-Şertûnî, *Mebâdi’l-‘Arabîyye*, 27-31.

¹⁶³ Mehmet Ali Yılmaz, *Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898-1903)* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 21.

¹⁶⁴ Cemil Öztürk, “İdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/464.

¹⁶⁵ Hacı Salman, *İdadi Mektepleri’nin Tarihsel Gelişimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 6.

¹⁶⁶ Derya Demirel, *Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 82-83.

¹⁶⁷ Demirel, *Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler*, 83.

¹⁶⁸ Abdurrahman Gülmez, “Osmanlı Devleti’nde İdadiler”, *Uluslararası Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2021), 108.

¹⁶⁹ Gülmez, “Osmanlı Devleti’nde İdadiler”, 109.

veren bazı idâdîlerde Fransızca, resim, riyâziyye, makine, coğrafya, müsellesat, târih-i Osmânî, târih-i umûmi, kitâbet-i Osmâniye gibi dersler okutulmaktaydı.¹⁷⁰

b) Mülkî İdâdîler: Askerî idâdîlerden sonra açılan bu idâdîler askerî idâdîlerle olan isim benzerliğinden mülkî idâdî veya mülkiye idâdîsi olarak nitelendirilmiştir. Osmanlıcılık siyasetinin hayata geçirilmesi için kurulan bu idâdîler, Müslüman ve gayri müslim olan çocukların hep beraber eğitim gördükleri yer olmuştur. 1873 yılında açılan mülkî idâdîlerde Arapça, Farsça, Almanca, İngilizce, Fransızca, Kavâid-i Osmâniye, târih-i umûmiye-i Osmânî, kıraat ve kitâbet-i Türkî, resim ve tarama, jimnastik, hensede ve müsellesat gibi dersler verilmiştir.¹⁷¹ İdâdîlerde gösterilen Arapça ve Farsça dersleri Türkçe'ye yardımcı olacak şekilde işleniyordu ve gramer ağırlıklıydı.¹⁷² Amaç Arapça ve Farsça'dan dilimize geçen kelimelerin okunup anlaşılmasıydı.¹⁷³

İdâdî mekteplerinde *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, 'Avâmil ve *İzhâr* gibi kitapların okutulduğu görülmektedir.¹⁷⁴ Bunların yanı sıra Abdullah Atıf'a (öl. 1954) ait *Sarf-ı Arabî*, Mehmed Zihni Efendi'ye ait (öl. 1913) *el-Müşezzeb*, Rüşdiyelerde de okutulmuş olan Ahmed Cevad'a ait *Lisân-ı Arabî Sarf* ve *Nahiv* ve Hanbelîzâde'nin *Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı Arabî*'si idâdî mekteplerinde okutulan kitaplar arasındadır.¹⁷⁵ Bu eserleri kısaca tanıtmak istiyoruz:

Sarf-ı Arabî: Eser Fatih dersiâmı ve İstanbul Sultânî muallimi olan Abdullah Atıf'a (öl. 1954) ait olup bu bilgi bize kitabın kapak sayfasında verilmektedir.¹⁷⁶ Müellif eserine ifâde-i mahsûsa bölümüyle başlamış olup; burada eserini sarf ve nahiv olmak üzere iki kısım olarak tertip ettiğini beyân ettikten sonra, birinci kısmın Sultânîlerin altıncı, ikinci kısmın yedinci sınıflarının programına uygun olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁷ Sarf-ı Arabî bölümü fiil-isim-edat konusuyla başlamıştır.¹⁷⁸ Konu anlatımı detaylı olup, anlatım yapıldıktan sonra konularla ilgili

¹⁷⁰ Gülmez, "Osmanlı Devleti'nde İdâdîler", 109-110.

¹⁷¹ Gülmez, "Osmanlı Devleti'nde İdâdîler", 110-111.

¹⁷² Kerim Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi Ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi". *Ekev Akademi Dergisi* 20/65 (Kış 2016), 323.

¹⁷³ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi Ve Sultani Mekteplerindeki Arapça", 323.

¹⁷⁴ Soyuppek, *İkinci Meşrutîyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, 56.

¹⁷⁵ Soyuppek, *İkinci Meşrutîyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, 56.

¹⁷⁶ Abdullah Atıf, *Sarf-ı Arabî* (Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1338-1341), 1.

¹⁷⁷ Abdullah Atıf, *Sarf-ı Arabî*, 2.

¹⁷⁸ Abdullah Atıf, *Sarf-ı Arabî*, 3.

sualler başlığı altında sorular sorulmuştur.¹⁷⁹ Fihristle beraber doksan beş sayfa olan eser Osmanlı Türkçesi'yle yazılmış ve de matbudur.¹⁸⁰

el-Müşezzeb: Mehmed Zihni Efendi'ye (öl. 1913) ait olan eserin nahiv kısmı mebnıyyât ile başlamıştır.¹⁸¹ Kitabın nahiv kısmı yüz kırk sayfadan oluşmakta, kitapta örnek ve alıştırma bölümleri bulunmamaktadır. Osmanlı Türkçesi'yle yazılan eser matbûdur.¹⁸²

Lisân-ı 'Arabî ve Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı 'Arabî adlı eserler daha önce rüşdiye mekteplerinde incelendiği için burada tekrar yer verilmeyecektir.

Sultânîler

Sultânî Osmanlı Devleti'nde hükümdara ait, hükümdarla ve sultanla ilgili manasında kullanılmıştır.¹⁸³ Fransız lise modeline uygun olan sultânî mektepleri Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) Avrupa'da görülüp örnek alınmış¹⁸⁴ ve 1868 yılında Mektebi Sultânî, Osmanlı tebaası olan bütün etnik ve dinî unsurlara mensup öğrencilerin öğrenimi, farklı unsurların kaynaşması ve farklı dil ve ilimleri bilen bireylerin yetiştirilmesi¹⁸⁵ gibi hedefler doğrultusunda Fransa ve Osmanlı ittifakıyla açılmıştır.¹⁸⁶

Rüşdiye üzerine 6 senelik eğitim verecek olan bu kurumlarda kısm-ı âdî adı verilen ilk 3 yılda idâdîlerdeki dersler okutulurken kısm-ı âlî adı verilen son 3 yılda ise edebiyat ve ulûm şubeleri vardır.¹⁸⁷

Sultânîlerde Arapça ders kitabı olarak okutulan eserlerden bazıları Mustafa Cemil (öl. 1347/1928) ve Ahmed Naim'e ait (öl. 1352/1934) *Mekteb-i Sultaniye Mahsus Sarf-ı 'Arabî ve Temrinât*, İsmail Yusuf'a ait *Ta'lim-i Arabî*, İsmail Hâmeti'ye ait *Usûl-i Tadrîs-i 'Arabî*, Mehmet Zihni'ye ait (öl. 1332/1913) *el-Muktezab* ve *el-Muntehab*, Abdullah Âtîf'a ait (öl. 1954) *Nahv-i 'Arabî*'dir. Bu kitapların yanı sıra bazı sultânî mekteplerinde *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *'Avâmil*, *İzhâr*

¹⁷⁹ Abdullah Atıf, *Sarf-ı 'Arabî*, 24-25.

¹⁸⁰ Detaylı bilgi isteyenler için eserin tam künyesi yukarıda verilmiştir.

¹⁸¹ Mehmet Zihni Efendi, *el-Müşezzeb fî Sarf-ı ve Nahv-i Lisânî'l-'Arab* (Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1311), 2.

¹⁸² Detaylı bilgi için yukarıda eserin matbaa bilgileri verilmiştir.

¹⁸³ Tuğçem Tirfil, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Değişim Ve Dönüşüm: Sultaniler* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 70.

¹⁸⁴ Tirfil, *Sultaniler*, 70.

¹⁸⁵ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi Ve Sultani Mekteplerindeki Arapça", 324.

¹⁸⁶ Emine Keskiner, "Osmanlı Döneminde Robert Kolej ve Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) deki Din Eğitimine Karşılaştırmalı Bakış", *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/5 (2014), 67.

¹⁸⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 167.

gibi kitaplar da okutulmuştur.¹⁸⁸ Biz daha önce değinmediğimiz eserlerin içeriklerinden burada kısaca bahsedeceğiz:

Sarf-ı ‘Arabî ve Temrînât: Bu eser Mustafa Cemil (öl. 1347/1928) ve Ahmed Naim’e (öl. 1352/1934) aittir. Bir sarf kitabı olan esere şemsî ve kamerî harflerle giriş yapılmış, temrin başlığı altında konu oldukça basit bir şekilde anlatılıp bolca örnek verilmiştir.¹⁸⁹ Konularda verilen Arapça örneklerin anlamı karşılıklarına Osmanlı Türkçesi’yle yazılmıştır.¹⁹⁰ Fiiller konusunda birçok farklı misal verilerek karşısındaki vezinlere nakledilmesi istenmiş, böylece konunun iyice pekiştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁹¹ Kitapta tâlim,¹⁹² tercüme¹⁹³ ve lugat¹⁹⁴ bölümleri bulunmaktadır. Lugat bölümlerinde verilen kelimelerin karşılıklarına çoğulları da yazılmış olup sonrasında kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir.¹⁹⁵ 247 sayfadan oluşan eser matbudur. Kitapta tâlim, tercüme ve lugat bölümlerinin olması mükâleme açısından oldukça önemlidir.

Ta’lim-i ‘Arabî: Müellifi bilinmeyen eserin mütercimi İsmail Yusuf olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellif konulara başlamadan önce ‘Birkaç Söz’ başlığı altında Mısır’da ikâmet ettiği dönemde Arapça öğrenip konuşmak, okuyup anlamak mecburiyetinde kaldığını ifade etmiştir.¹⁹⁶ Konular kısa bir şekilde anlatıldıktan sonra misal bölümlerine yer verilmiş böylece konu pekiştirilmiştir.¹⁹⁷ Konular ders adı altında verilmiştir.¹⁹⁸ Toplamda yirmi sekiz ders vardır.¹⁹⁹ Kitapta tâlim ve tercüme bölümleri²⁰⁰ bulunmakta ve lugat bölümlerinde Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları yer almaktadır.²⁰¹ Gerekli görülen yerlerde konuyla ilgili dipnotlar verilmiştir.²⁰² Yüz otuz dört sayfadan oluşan bu matbu eser Osmanlı Türkçesi’yle yazılmıştır.

¹⁸⁸ Soyuppek, *İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Türkiye’de Arapça Öğretimi*, 77-84.

¹⁸⁹ Mustafa Cemil-Ahmed Naim, *Sarf-ı ‘Arabî ve Temrînât* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1316), 15.

¹⁹⁰ Cemil-Naim, *Sarf-ı ‘Arabî*, 19.

¹⁹¹ Cemil-Naim, *Sarf-ı ‘Arabî*, 27.

¹⁹² Cemil-Naim, *Sarf-ı ‘Arabî*, 58.

¹⁹³ Cemil-Naim, *Sarf-ı ‘Arabî*, 66.

¹⁹⁴ Cemil-Naim, *Sarf-ı ‘Arabî*, 69.

¹⁹⁵ Cemil-Naim, *Sarf-ı ‘Arabî*, 76.

¹⁹⁶ *Ta’lim-i ‘Arabî* çev. İsmail Yusuf (Kahire: el-Matbaatü’l-Câmia), 2.

¹⁹⁷ *Ta’lim-i ‘Arabî*, 6-7.

¹⁹⁸ *Ta’lim-i ‘Arabî*, 19.

¹⁹⁹ *Ta’lim-i ‘Arabî*, 105.

²⁰⁰ *Ta’lim-i ‘Arabî*, 20-21.

²⁰¹ *Ta’lim-i ‘Arabî*, 46.

²⁰² *Ta’lim-i ‘Arabî*, 55.

Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî: Eserin müellifi Beyrut İdâdî Mektebi Muallimi İsmail Hâmeti’dir.²⁰³ Konular ders bir, ders iki şeklinde başlıklandırılmıştır.²⁰⁴ Ders başlıklarında verilen örneklerde her kelimenin karşısına Türkçe anlamı konulmuştur.²⁰⁵ Kitapta tâlim bölümleri Türkçe olarak verilmiştir.²⁰⁶ İlk bölümde toplamda seksen tâlim vardır.²⁰⁷ Kitapta dipnotlara da rastlanmaktadır.²⁰⁸

İkinci bölümde gramer konuları ‘Kavâid-i Esâsiyye’ başlığı altında verilmiştir.²⁰⁹ Gramer konularının altına da konuyla ilgili örnekler verilmiş, örneklerin Türkçe anlamları karşılıklarına yazılmıştır.²¹⁰ Kitabın sonunda lugat bölümü olup Arapça ve Türkçe olarak verilmiştir.²¹¹ 165 sayfa olan eser matbudur.²¹²

el-Muktezab: Eserin müellifi Mehmet Zihni Efendi’dir. (öl. 1332/1913) Müellif eserin nahiv kısmına başlamadan önce: “Kelâmda nahiv taâmında tuz gibidir. Tuzu olmayan taâmın tadı olmadığı gibi nahvi olmayan kelimelerin de lezzeti ve mânâyı maksûda sıhhat-i delâleti olmaz.” diyerek nahiv ilminin olmazsa olmaz bir ilim olduğunu vurgulamıştır.²¹³

Nahiv konularına mu’rab ve mebnî konularının anlatımıyla başlayan müellif, anlatımını sade bir dille yapmıştır.²¹⁴ Eserde dipnotlara da yer verilmiştir.²¹⁵ Konularla ilgili verilen Arapça örneklerde karşılıklarına Türkçe anlamları yazılmıştır.²¹⁶ 378 sayfa olan eser matbudur.²¹⁷

el-Muntehab: Yine Mehmet Zihni Efendi’ye (öl. 1332/1913) ait olan eser sarf konularını içerir. Eserde konu anlatımında kullanılan Arapça örneklerin karşısına Türkçe anlamları yazılmıştır.²¹⁸ Kitapta temrin (alıştırma) bölümleri de bulunmaktadır.²¹⁹ 624 sayfadan oluşan eser matbudur.²²⁰

²⁰³ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî* (Beyrut: Matbaati Edebiyye, 1314), 1.

²⁰⁴ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*, 3-4.

²⁰⁵ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*, 92-95.

²⁰⁶ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*, 4-6.

²⁰⁷ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*, 99.

²⁰⁸ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*, 5.

²⁰⁹ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*, 100.

²¹⁰ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*, 111.

²¹¹ İsmail Hâmeti, *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*, 150.

²¹² Detaylara ulaşmak isteyenler için eserin künyesi yukarıda verilmiştir.

²¹³ Mehmet Zihni Efendi, *el-Muktezab* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303), 2.

²¹⁴ Mehmet Zihni, *el-Muktezab*, 4.

²¹⁵ Mehmet Zihni, *el-Muktezab*, 6.

²¹⁶ Mehmet Zihni, *el-Muktezab*, 237.

²¹⁷ Detaylı bilgi için eserin basım bilgileri yukarıda arz edilmiştir.

²¹⁸ Mehmet Zihni Efendi, *el-Muntehab* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303), 34.

²¹⁹ Mehmet Zihni, *el-Muntehab*, 40.

²²⁰ Bu bilgiler eserin yukarıda künyesi zikredilen 1303 tarihli baskısı üzerinden verilmiştir.

Nahv-i 'Arabî: Kitabın kapak sayfasında müellifin Fatih dersiâmlarından ve İstanbul Sultânîsi muallimlerinden Abdullah Atıf (öl. 1954) olduğu belirtilmiştir. Mekteb-i Sultânî'nin yedinci sınıfının programına uygun olarak hazırlanmıştır.²²¹ Eserde nahiv konuları ele alınmış olup, kısa ve öz konu anlatımının ardından temrin başlıkları altında alıştırmalar verilmiştir.²²² Kitapta verilen temrinler Arapça mükâleme için önem arz etmektedir. Basit bir dille yazılan kitapta konularla ilgili dipnotlara da yer verilmiştir. Bu dipnotlarda açıklamalar bulunmaktadır.²²³ Osmanlı Türkçesi'yle yazılan eserin son üç sayfası fihrist ve tashih sayfalarıdır. Eser matbudur.

1.2.3 Tanzimat Sonrası Yükseköğretim

Dârülfünun

'Fenler evi' anlamına gelen bu tamlama Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra kurulan yükseköğretim kurumuna isim olarak verilmiş,²²⁴ onun medreselerden bağımsız bir kurum olduğu bu isim üzerinden çarpıcı bir dille ifade edilmek istenmiştir.²²⁵

Dârülfünun, Batı'ya ayak uydurmak, müslim-gayrimüslim herkesin devlet kademelerinde görev almasını sağlamak ve de medreselerden farklı şekilde modern bir eğitim vermek maksadıyla 1863 yılında açılmıştır.²²⁶ Dârülfünunlar; Hikmet ve Edebiyat, İlm-i hukuk, Ulûm-ı tabiiye ve Riyaziye²²⁷ gibi 3 şubeden müteşekkil olup, bu şubelerde öğretim süresi 3 yıl, müderris olmak isteyenlere ise 4 yıldır.²²⁸

Dârülfünunlarda eğitim dili Türkçe'dir ancak hocaların isteğine göre Fransızca ders verilmesine müsaade edilmiştir.²²⁹ Bu okullarda Arapça taliminde *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *'Avâmil* ve *İzhâr* gibi kitaplar okutulmuştur.²³⁰ Dârülfünunlarda ders kitabı olarak takip edilen bir diğer eser ise Mehmet Fehmi Efendi'nin (öl. 1944) *Arap Edebiyatı Tarihi* adlı eseridir.²³¹

²²¹ Abdullah Atıf, *Nahv-i 'Arabî* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), Kapak Sayfası.

²²² Abdullah Atıf, *Nahv-i 'Arabî*, 4-6.

²²³ Abdullah Atıf, *Nahv-i 'Arabî*, 51-52.

²²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/521.

²²⁵ İhsanoğlu, "Dârülfünun", 8/521.

²²⁶ Yasemin Ersöz, *II. Meşrutiyet Döneminde İlköğretim Ve Ortaöğretimde Fen Bilimleri Eğitimi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 49.

²²⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 169.

²²⁸ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 168.

²²⁹ Gökhan Hamdi Akdemir, *Türk Toplumunun Eğitim Anlayışına Tanzimat'ın Getirdiği Yenilikler* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 60.

²³⁰ Soyuppek, *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, 140.

²³¹ Soyuppek, *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, 140.

Orijinal adı *Târih-i Edebiyyât-ı ‘Arabiyye* olan ve müellifi tarafından dört cilt halinde planlan bu eserin sadece Cahiliye döneminin bir kısmına dair olan ilk cildi basılmıştır. Cahiliye devri Arap edebiyatına dair birçok malumatın bulunduğu bu ciltte şiir ve nesir parçalarında geçen bilinmeyen kelimelerin manaları verildikten sonra edebi çalışmaların tercümeleri de aktarılmıştır.²³²

Böyle bir eserin Dârülfünun müfredâtında yer almasının o dönemde Arap diline bakışta birtakım değişikliklerin olduğuna işaret sayılması mümkündür. Şöyle ki daha önce gördüğümüz medrese ve mektep türündeki kurumlarda daha çok Arap dilinin gramerine dair eserler okutulmaktaydı. Kaldı ki bizim incelediğimiz iki müellifin eserlerinin daha ziyade günlük Arapça’ya yönelik ve basitleştirilmiş olarak yazılması da Osmanlı eğitim sisteminde son dönemde Arap dilinin gramatik yönünden ziyade ticari, kültürel ve toplumsal alanlarındaki kullanımına yönelik bir eğilimin varlığına işaret etmektedir.

Dârümuallimîn

Dârümuallimîn Osmanlı Devleti’nde 1848-1924 yıllarında faaliyet göstermiş erkek öğretmen okullarına verilen bir isimdir.²³³ Dârümuallimîn modern yöntemlerle öğretmen yetiştiren kurumlardan biri olup bu okulların ilki İstanbul’da kurulmuştur.²³⁴ Kurulma amacı ise rüşdiyelerin eğitim kalitesini arttırmak için öğretmen yetiştirmektir.²³⁵

Dârümuallimînler ibtidaiye, rüşdiye ve âliye olmak üzere üç şubeye ayrılmış ve bu şubelerde eğitim 2 yıl olarak belirlenmiştir.²³⁶ İbtidaiye şubesinde Arapça öğretime bakıldığında sarf ve nahiv derslerinin bulunduğu görülmektedir.²³⁷ Rüşdiye şubesinde okutulan *Telhîs* ise²³⁸ belâgat okutulduğunun göstergesidir. Âliye şubesinde Mütenebbi divanı gibi divanlardan tahlil ve tercüme derslerinin²³⁹ bulunması bu üçüncü şubede Arap Edebiyatına ağırlık verildiğini

²³² Bk. Hulusi Kılıç, “Bağdatlı Mehmed Fehmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/449.

²³³ Cemil Öztürk, “Dârümuallimîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/551.

²³⁴ Seyit Taşer, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 21.

²³⁵ Mehmet Kına, *Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 59.

²³⁶ Cahit Külekçi, “Dâru’l-Muallimîn Nizamnâme-i Cedîdi”, *e- Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 3 (Nisan 2010), 150.

²³⁷ Külekçi, “Dâru’l-Muallimîn Nizamnâme-i Cedîdi”, 150.

²³⁸ Külekçi, “Dâru’l-Muallimîn Nizamnâme-i Cedîdi”, 152.

²³⁹ Külekçi, “Dâru’l-Muallimîn Nizamnâme-i Cedîdi”, 153.

ihlas ettirmektedir. Dârülmuallimîn’de okutulan diğer dersler ise şu şekildedir: Farsça, hüsn-i ifade, talim usûlü, fenn-i hesap ve coğrafya.²⁴⁰

Dârülmuallimîn mezunları Arapça’ya tam hâkim bulunmadıkları ve öğrencilere yeterli şekilde ders verecek düzeyde olmadıkları için Suriye vilayetinden hem Arapça’yı hem de Türkçe’yi bilen donanımlı öğrenciler getirilmesi planlanmıştır.²⁴¹ Mükâleme alanındaki bu adım oldukça önemlidir.

Kız çocuklarının erkek öğretmenlerden ders alması toplum nazarında kabul görmediği için 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’yle kızlar için Dârülmuallimât açılması hükmü yer almış ve kadın öğretmen şartı konulmuştur.²⁴² Buna göre 1870 tarihinde ilk Dârülmuallimât açılmış ve bu dârülmuallimâtlar, sıbyan ve rüşdiye olmak üzere iki şubeye ayrılmıştır. Sıbyan şubesi 2 sene, rüşdiye şubesi 3 sene eğitim vermiştir.²⁴³

1870 yılında Dârülmuallimâtta şu dersler okutulmuştur: Mebâdi-i ulûm-i dîniye ve ahlak, kavâid-i lisan ve inşa, resim, hatt-ı sülûs ve nesih, tarih-i Osmanî, nakış ve ameliyât-ı hiyatiyye, hesap, coğrafya.²⁴⁴

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’ne göre Dârülmuallimâtların sıbyan şubesine Arapça dersi konulmazken, rüşdiye şubesinde Arapça dersleri mevcuttur.²⁴⁵

Öğretmen mekteplerinde Dârülmuallimîn öğretmenlerinden olan Ahmet Cevad’ın *Lisan-i Arabî* adlı eserinin okutulmuş olduğu düşünülmektedir.²⁴⁶ Bu okullarda okutulan bir diğer eser Mehmet Safvet’in *Bina Tercümesi*’dir.²⁴⁷

Medreseler

Tanzimat sonrasında eğitim alanında gözle görülür en önemli yenilik ilk ve ortaöğretim kurumlarında olmuş, medreselerde kayda değer bir yenilik

²⁴⁰ Tayyip Duman-Hasan Hüseyin Dilaver, “İstanbul’da Açılan İlk Darülmuallimîn”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 9/26 (Eylül 1996), 653.

²⁴¹ Eyüp Cücük, *Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 333-334.

²⁴² Mustafa Çoban, “Kadın Eğitim Kurumu Olarak Darülmuallimat ve Eğitime Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (Aralık 2013), 178-179.

²⁴³ Yakup Aksoy, *Osmanlı Devleti’nde Kız Öğretmen Okulları (Darülmuallimat) ve Kadının Meslek Hayatına Katılması (1870-1920)* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 55-57.

²⁴⁴ Mustafa Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’da Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)”, *Otam* 26 (Güz 2009), 232.

²⁴⁵ Açıık, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)*, 139.

²⁴⁶ Soyuppek, *İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Türkiye’de Arapça Öğretimi*, 131.

²⁴⁷ Soyuppek, *İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Türkiye’de Arapça Öğretimi*, 131.

yapılmamıştır.²⁴⁸ Medreselerin genel durumunun 1910 yılına kadar devam ettiğini söyleyebiliriz. 1910 yılında Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile medreselerde çok önemli yenilikler olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşen bu yeniliklerle klasik medrese düzeninden çıkma amacı güdülmüştür.²⁴⁹

Fünûn-i cedide adı altında fen ve matematik gibi ilimlere medreselerde ilk kez yer verilmeye başlanmıştır. Medreselerde verilen diğer dersler ise şu şekildedir: Tarih, edebiyat, kimya, hendese, riyâziyât, coğrafya, mevâlid, kozmografya ve Farîsî.²⁵⁰

Tanzimat sonrası dönemde de medreselerde Arapça eğitime devam edilmiş; *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *Nüzhetü't-tarf fî 'ilmi's-sarf*, *'Avâmil*, *İzhâr*, *Şüzûru'z-zeheb*, *Muğni'l-lebib* veya *Molla Cami*, *Şâfiye* ve *İlmü'l-'arûz ve'l-kavâfi* gibi eserler okutulmuştur.²⁵¹

Medreselerin ıslahatıyla Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye, Taşra ve Selâhaddin Eyyûbî Külliye-i İslamiyesi gibi umûmî medreseler,²⁵² Medresetü'l-Kudât, Medresetü'l-Vâizîn, Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ, Medresetü'l-İrşâd ve Medresetü'l-Hattâfîn adıyla meslekî medreseler kurulmuştur.²⁵³ Bu medreselerde de Arapça eğitime son derece önem verilmiş ve bu alanın temel kaynaklarının okutulmasına özen gösterilmiştir.²⁵⁴ 1914 yılında kurulan Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nde temel Arapça derslerinin yanı sıra programın tâli kısmında 'mükâleme' derslerine de yer verilmiştir.²⁵⁵

²⁴⁸ Baltacı, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, 1/75.

²⁴⁹ Hasan Yıldız, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 21.

²⁵⁰ Yıldız, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi*, 21-22.

²⁵¹ Talip Ayar, *Son Dönem Osmanlı Medreselerinde Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 124.

²⁵² Baltacı, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, 1/ 91-94.

²⁵³ Baltacı, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, 1/ 96-99.

²⁵⁴ Baltacı, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, 1/ 91-98.

²⁵⁵ Bolat, "Osmanlı Döneminde Pratik Arapça, 411.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SÜLEYMAN SIRRI VE ZEKİ MUGÂMİZ EL-HALEBÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı'nın son yüzyıllarında eğitim-öğretim hayatının nasıl şekillendiği, hangi kurumlarda ve hangi eserler üzerinden derslerin yapıldığı ve ne tür yöntemlerin kullanıldığına dair genel bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgilerin özet de olsa bahsi geçen ilk kısımda derlenmesinin temel nedeni üzerinde çalıştığımız iki müellifin kaleme aldıkları eserlerden önceki süreçte Osmanlı eğitim sisteminde Arapça öğretimine nasıl bakıldığı, bu bakışta dönemsel anlamda nasıl değişikliklerin yaşandığı ve ona dair eğitimin nasıl gerçekleştirildiğinin görülmek istenmesidir.

Bu noktada yukarıda bahsi geçen bilgilerin, çalışmamızın bu bölümünde hayatlarına ve eserlerine dair bilgilere yer vereceğimiz iki müellifimizin Arap dilini öğretmeye yönelik kaleme aldıkları eserlerin muhtevasının analiz edilebilmesi noktasında önemli olduğu açıktır. Aksi halde bu eserlerde görülen yöntem ve muhteva farklılıklarının nedenleri çok net olarak anlaşılamayacak, dönemin gereksinimleri ile bu yöntem farklılıklarının ilişkisinin kurulması mümkün olmayacak ya da eksik kalacaktır.

Çalışmamızın bu aşamasında konumuza esas teşkil eden Süleyman Sırrı Efendi ve Zeki Mugâmiz el-Halebî'nin hayatlarına, ilmî ve meslekî kariyerlerine ve eserlerine değinilecektir. Biri Türk asıllı bir muallim ve devlet adamı diğeri ise Arap asıllı bir entelektüel olan bu iki Osmanlı âliminin eser telifinde ortaya çıkan farklılıkların icra ettikleri mesleklerle, ilgi alanlarıyla ya da kendilerinden beklenen çalışmalarla ilişkilerinin olması muhtemeldir. İşte bu bölümde her ikisinin hayatı kısaca verilmek suretiyle ilgili farkların muhtemel nedenlerine dair görüşlere zemin hazırlanmaya çalışılacak, çalışmamızın son bölümünde ise bu iki müellifin Arap gramerini yazarken gösterdikleri farklılıklardan ziyade sergiledikleri benzerlikler dönemsel süreçler ve daha önce yazılan eserlerden farkları dikkate alınarak değerlendirmeye sunulacaktır.

2.1 Süleyman Sırrı Efendi: Hayatı ve Eserleri

2.1.1 Doğumu ve Ailesi

Gerek hayatı gerekse kelâmcılığı ve hadisçiliği üzerine muhtelif çalışmalar yapılmış olan bu âlimin doğum tarihi ihtilafıdır. Tercüme-i hal varakasına göre doğumu 1267/1851 tarihine, nüfus tezkeresine göre ise 1271/1855 tarihine tekabül etmektedir. Süleyman Sırrı Efendi bu iki tarihten birinde Karaman ilinin Ermenek ilçesinde dünyaya gelmiştir. Musa Alak bu ihtilafın mezar taşındaki tarihin miladiye çevrilirken yapılan hatadan kaynaklanmış olma ihtimaline dikkat çekmektedir.²⁵⁶ Süleyman Sırrı Efendi'nin babası ehl-i ticaret bir zat olan Abdullah Zühdi,²⁵⁷ dedesi Hüseyin Hüsnü,²⁵⁸ eşi Nesime Hanım, çocukları Tevfik Sırrı Gür (öl. 1953), Ayşe Saadet (Suat) İnceler (öl. 1984) ve Fatma Vesile Gop'tur (öl. 1964).²⁵⁹

2.1.2 Tahsil Hayatı Hocaları ve Öğrencileri

Süleyman Sırrı, dünyaya geldiği kasaba olan Ermenek'te sıbyan mektebinde başlangıç seviyesindeki ilimleri okuduktan sonra²⁶⁰ medreseye girmiş ve burada sarf ve nahiv ilimlerini okumuştur. Sonrasında Rüşdiye mektebine girerek burada verilen ilimleri tahsil etmiş, mezun olduktan sonra da tekrar medreseye dönerek dil ve edebî ilimlerin yanı sıra dini ilimlerden de İbrahim b. Muhammed Halebî'nin (öl. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*'una kadar olan dersleri görmüştür.²⁶¹ Daha sonra tahsiline İstanbul'da devam etmiş, Beyazıt Camii dersiâmlarından aynı zamanda hemşehrisi olan Ermenekli Mehmed Aynî Efendi'nin rahle-i tedrisinden başarıyla geçmiş ve icâzetnâme almaya muvaffak olmuştur.²⁶²

İki öğrencisine -ki bunlardan biri Muhammed Râsih b. Abdullah el-Eskişehrî diğeri ise Dilvinevî Gündoğduzâde Mustafa Remzi'dir- verdiği icâzetnâmelerde ilim aldığı silsileyi beyân ettiğinden onun kimlere talebe olduğunu öğrenebilme imkânına sahibiz. Buna göre Süleyman Sırrı Efendi; Hüseyin el-Ermenâki, Ökkeş Efendizâde el-Ermenâki, Hacı Abdurrahmân el-Ermenâki, el-Hâc Mustafa el-Ermenâki, Kara Ali el-Çankırî, Deli Osman el-Boyabâdî, el-Hâc

²⁵⁶ Musa Alak, "Süleyman Sırrı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/538.

²⁵⁷ Mustafa Oral, "Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Aralık 2018), 520.

²⁵⁸ Alak, "Süleyman Sırrı", Ek-2/538.

²⁵⁹ Oral, "Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı", 520.

²⁶⁰ Oral, "Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı", 520; Alak, "Süleyman Sırrı", Ek-2/538.

²⁶¹ Alak, "Süleyman Sırrı", Ek-2/538.

²⁶² Abdulsamet Kumru, *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Hülâsatü'l-Muhtereyn Adlı Eseri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 6-7.

İbrâhim el-Çankırî, Abdülkerîm el-Amâsyevî, Abdullah Hulûsî el-Ankaravî²⁶³ şeklinde nisbe ve isimlerini verdiği hocalardan icâzetlidir. Bu isimleri verdikten sonra Süleyman Sırrı Efendi ayrıca Muhammed Aynî el-Ermenâkî'den²⁶⁴ sitayişle bahsederek onu kendisine icazet verenler arasında özel bir yere koymaktadır.²⁶⁵

Ankaralı Hafız Refî Efendi, Ömer Fevzi b. Mustafa el-Yozgâdi,²⁶⁶ Hüseyin Fehmi Efendi, Gündoğduzâde Hüseyin, Muhammed Râsih el-Eskişehirî ve Hüseyin Hüsameddin gibi zâtlar kendisine talebelik yapmıştır²⁶⁷ ki bunlardan üçüne verdiği icâzetnameler günümüze ulaşmıştır.

Müellifin adı geçen bu hocalarının kısa hâl tercümeleri, ek olarak öğrencileri ve tahsil hayatının detayları hakkında daha fazla bilgi için referanslarımız arasında bulunan Mustafa Oral'ın makalesine bakılması yerinde olacaktır.

2.1.3 Vazifeleri

Süleyman Sırrı 1876 yılında Beşiktaş Mekteb-i Rüşdiyye-i Askerîsi Arapça muallimliği, 1878 yılında Beyazıt dersiâmlığı, 1883 yılında İbtidâ-i Hâric İstanbul müderrisliği,²⁶⁸ 1893 yılında Mekteb-i İ'dâdiyye-i Şâhâne Sınıf-ı Mahsûs-i Arabî muallimliği²⁶⁹, Mekteb-i Nûmûne-i Terakkî Tatbîkât-ı Arabiyye muallimliği,²⁷⁰ 1898 yılında Mekteb-i Hukuk muallimliği ayrıca Dârülfünûn'un Ulûm-ı Âliyye-i Diniyye bölümünde de muallimlik yapmıştır.²⁷¹ 1898-1903 tarihleri arasında Soğuk Çeşme Askeri Rüşdiyesinde Arapça muallimliği,²⁷² 1910 yılında ise İstanbul Sultânîsi Ulûm-i Dîniyye muallimliği görevlerini îfâ etmiştir.²⁷³

Muallimlik serüveni dikkate alındığında ortaya çıkan tabloda Süleyman Sırrı Efendi'nin Arapça öğretmenliği yönünün bir hayli önde olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Her ne kadar İslâmi ilimlerin diğer alanlarında dersler vermiş olsa

²⁶³ İcâzetnâme (İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Osman Huldi, 07, 1b-9b), 2a-3a; İcâzetnâme, (İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2715, 1b-10a), 2a-4b.

²⁶⁴ İcâzetnâme (Osman Huldi, 07), 3b-4a.

²⁶⁵ İcâzetnâme (Osman Huldi, 07), 4a. Hocaları için ayrıca bk. 4a. Yine Bk. Harun Zorlu, *Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11-12.

²⁶⁶ İcâzetnâme Ankara Milli Kütüphane, 7048, numarada 1b-12a varakları arasında bulunmakta olup verildiği tarihe dair not düşünülmüştür.

²⁶⁷ İbrahim Bayram, "Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'de İnsan Fiilleri", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Bahar 2020), 3.

²⁶⁸ Gülsüm Merve Arazlı, *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi Kelâmi Görüşleri ve Kelâma Dair Eserleri* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11.

²⁶⁹ Zorlu, *Süleyman Sırrı*, 27.

²⁷⁰ Zorlu, *Süleyman Sırrı*, 28.

²⁷¹ Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu Ve Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 104.

²⁷² Zorlu, *Süleyman Sırrı*, 25.

²⁷³ Arazlı, *Ermenekli Süleyman Sırrı*, 11.

da Arapça öğretmek onun adeta mesleği haline gelmiş gibi gözükmektedir. Bu noktada onun kaleme aldığı ve bizim mukayesemizin temellerinden birini oluşturan eserin onun bu alandaki tecrübelerini yansıtmış olduğunu düşünebiliriz.

Süleyman Sırrı Efendi muallimlik dışında ayrıca bir devlet adamıdır. Dini eserleri inceleyen Tedkik-i Müellefât-ı Şer’iyye ile Kütüb-i Diniyye ve Şer’iyye heyetlerinde üyelik ve reislik vazifelerinde bulunmuştur.²⁷⁴ Mevleviyet görevi, Maârif Nezâreti Encümen-i Tefûş ve Muâyene üyeliği ve Meclis-i Maârif azalığı yapmış olup 1903 yılında Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesine yükseltilmiştir.²⁷⁵ Kadılık²⁷⁶ ve Dârümuallimîn müdürlüğü²⁷⁷ gibi vazifelerde de bulunmuştur.

2.1.4 Vefatı

28 Ağustos 1931 Cuma günü vefat eden Süleyman Sırrı, İstanbul Merkezefendi’de eşi ve çocuklarının da mezarlarının bulunduğu aile kabristanlığına defnedilmiştir.²⁷⁸

Çocuklarından Vali Tevfik Sırrı Gür, gerek ilk meclise olan desteği gerekse daha sonra yürüttüğü idari görevlerle Türk bürokrasisinde önemli bir iz bırakmıştır.²⁷⁹ Bu durum Süleyman Sırrı Efendi’nin yaşadığı dönemde devleti için gösterdiği yararlılıkların geride bıraktığı nesiller tarafından da devam ettirildiğinin ve köklü bir aileye sahip olduğunun delili olarak görülmeye uygundur.

2.1.5 Eserleri

Bu başlık altında Süleyman Sırrı Efendi’nin kaleme aldığı eserler incelenecek, içeriklerine değinilecek ve bu yolla onun ilmî birikimi hakkında daha net bir düşüncenin oluşmasına katkı sunulmaya çalışılacaktır.

1. *Esbâbü’l-felâh*: Süleyman Sırrı Efendi bu eseri kendisine gelen bir talep doğrultusunda kaleme almıştır. Şöyle ki bir arkadaşı ondan vâizlere ve müzakere ehline bir hediye olmak üzere, bir sûre hakkında muteber kitaplardan, kaynaklarına da işaret ederek; tefsir, hadis, usul, fıkıh ve kıssalar gibi yönlerini dikkate alarak bir eser yazmasını istemiştir. O da Kurân’ın bir hulasası niteliğinde gördüğü²⁸⁰

²⁷⁴ Yörük, *Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri*, 104.

²⁷⁵ İbrahim Bayram, “Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi’de İnsan Fiilleri”, 3.

²⁷⁶ Mustafa Oral, *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü’l-Müntehâ ‘Ala’ Kifâyeti’l-Mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 19.

²⁷⁷ Oral, *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi Ve Kifâyetü’l-Müntehâ*, 22.

²⁷⁸ Alak, “Süleyman Sırrı”, Ek-2/538. Oral, “Süleyman Sırrı Efendi’nin Hayatı” 532.

²⁷⁹ Bk. <https://www.biyografya.com/biyografi/4426> (Erişim 07.11.2023)

²⁸⁰ Süleyman Sırrı, *Esbâbü’l-felâh* (Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302), 4.

Müminûn Sûresini tercih edip Sultan Abdulhamid Han ve Şeyhülislâm Uryânîzâde'ye dualarla başladığı bu eserini kaleme almıştır.²⁸¹

Tefsir türüne bir örnek teşkil eden²⁸² bu eserin başına konan sekiz sayfalık fihristte içerikte ele alınan kırk iki konu meclis adı altında beyan edilmiştir. Dua kısımları haricinde tamamen Arapça olarak kaleme alınan bu eser H. 1302 senesinde basılmış üç yüz otuz sekiz sayfadan müteşekkildir.²⁸³ Eserin genelinde alıntıların kaynaklarına yer verilmesi nedeniyle dönem ulemâsı nazarında muteber kitapları göstermesi açısından kıymetli olan bu çalışma aynı zamanda vâizler için de faydalı bir çalışma izlenimi vermektedir.

2. *Mi'yâru'l-makâl:* Mantık ilmiyle alakalı olan eserin İfade-i Mahsusa bölümünde ilim talebeleri ve mekteb-i şâkirdan için kaleme alındığı vurgulanmış, her bir dersin Arapça ve Türkçe olarak tertip edildiği beyan edilmiştir.²⁸⁴ Eser dokuz bâb, bir taksîm ve 'delâlet' bahsi hakkında yazılmış bir mukaddimeden oluşmaktadır.²⁸⁵

3. *Vesiletü'l-felâh:* Eserin kapağında "Dârulfünun ve İstanbul Sultânîyesi ulûm-ı diniyye muallimi Süleyman Sırrı'nın tahrir ettiği bu eserin içeriğinde neler olduğuna dair bir kayıt mevcuttur. İfade-i mahsusa bölümünde ahkâm-ı şeriyye ve vezâif-i diniyyenin öğrenilip hıfzedilmesinin gereği müellif tarafından vurgulanmakta ve içerikte de bahsi geçen mevzulara itikattan başlanmak üzere yer verilmektedir.

Klasik bir ilmihal görünümünde olan eserde ilk elli beş sayfa iman-islam, zâti ve subuti sıfatlar vb. konulardan müteşekkil akaid bölümünü oluşturur. Akabinde altmış dört sayfa Kitabu't-Tahâre bölümü, yüz yirmi altı sayfa Kitabü's-Salât bölümü, otuz dokuz sayfa Kitabü'z-Zekât bölümü, otuz dokuz sayfa Kitabü's'-Savm bölümü ve kırk altı sayfalık Kitabü'l-Hac bölümü bulunmaktadır.²⁸⁶ Eserin her bir bölümünün sayfa sayısı sıfırdan başlayarak verilmiştir.²⁸⁷ Eserde fihrist de mevcuttur.²⁸⁸

²⁸¹ Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 2- 3.

²⁸² Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*, 3.

²⁸³ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh* (Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302).

²⁸⁴ Süleyman Sırrı, *Mi'yâru'l-makâl* (Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1303), 1.

²⁸⁵ Süleyman Sırrı, *Mi'yâru'l-makâl*, 2.

²⁸⁶ Süleyman Sırrı, *Vesiletü'l-felâh* (Dersaadet, 1329), 35-46.

²⁸⁷ Süleyman Sırrı, *Vesiletü'l-felâh*, 64.

²⁸⁸ Süleyman Sırrı, *Vesiletü'l-felâh*, 33.

Eserin her bir bölümü sonradan farklı tarihlerde basılmıştır. Örneğin ikinci bölümü olan Kitâbu't-Tahârenin basım yılı H. 1328, zekât kitabının H. 1329'tur. Bu bölüm büyük mecmua içinde 127. sayfaya denk geliyorken her bir bölüm sıfırdan başladığı için kitap içinde buraya sayfa numarası verilmemiştir. Bu durum eserin müellifi tarafından ders verdiği okulun müfredatına uygun olarak peyderpey yazılıp basıldığı izlenimini vermektedir. Eser Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır.²⁸⁹

4. Medhal-i Fıkıh: Eser; fıkıhın konusu, mebahis-i ictihad, hükm-ü telfik, resmi'l-müfti, ef'âl-i mükellefîn aksamı, ahkâm-ı tahâret, salât, zekât, savm, hac gibi çok sayıda konu içermektedir.²⁹⁰

Yüz yirmi sayfadan oluşan eser matbu olup Türkçe olarak kaleme alınmıştır.²⁹¹

5. İzâhu'l-eşbâh: Zeynüddin İbn Nüceym'e ait olan *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı esere yönelik beş ciltten oluşan açıklamalı çeviri türünde bir eserdir.²⁹² Fıkıh türüne bir örnek olan eser Ahkâm-ı Hac konusuyla başlar.²⁹³ Konular mesele mesele ele alınıp numaralandırılmıştır.²⁹⁴ Dârülfünunlarda okutulan eser matbu olup Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır.²⁹⁵

6. Keşf-i Bâl: Fıkıh alanındaki bu kitap Türkçe kaleme alınan *İlmihâl-i Sağîr* adlı eserin memzuc bir metotla şerhedilmiş hâlidir.²⁹⁶ Kitabın baş tarafında sol üst köşede “Şârihi Beyazid Dersiâm-ı Mucizlerinden Sırrı Ermenâkî” şeklinde bir ifade bulunmaktadır.²⁹⁷ Birinci bâb itikâd konularını ele alırken ikinci bâb amel konularını ele almaktadır.²⁹⁸ Yetmiş bir varak halinde bir yazma nüshasını incelediğimiz bu kitabın dili Osmanlı Türkçesi'dir.²⁹⁹

7. İzâhu'l-Hidâye: Kapak kısmına müellif tarafından konulan ihtar ve ifade-i mahsusa kısmında eserin bir an evvel istifâdeye sunulmak üzere acele ile müsvedde olarak tabedildiği ve bir takım tashihlere ihtiyaç duyduğu şeklinde bir not mevcuttur.³⁰⁰ Mergînâni'nin (öl. 593/1197) *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*

²⁸⁹ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Sırrı, *Vesiletü'l-felâh* (Dersaadet, 1329).

²⁹⁰ Süleyman Sırrı, *Medhal-i Fıkıh* (Kostantiniyye: Ebuzziya Matbaası, 1329), 1.

²⁹¹ Detay için bk. Süleyman Sırrı, *Medhal-i Fıkıh* (Kostantiniyye: Ebuzziya Matbaası, 1329).

²⁹² Alak, “Süleyman Sırrı”, Ek-2./539.

²⁹³ Süleyman Sırrı, *İzâhu'l-eşbâh* (İstanbul: Ahmet Sâki Bey Matbaası, 1326), 1.

²⁹⁴ Süleyman Sırrı, *İzâhu'l-eşbâh*, 4.

²⁹⁵ Detay için bk. Süleyman Sırrı, *İzâhu'l-eşbâh* (İstanbul: Ahmet Sâki Bey Matbaası, 1326).

²⁹⁶ Kumru, *Ermenekli Süleyman Sırrı*, 17.

²⁹⁷ Süleyman Sırrı, *Keşf-i Bâl* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 4041), 5.

²⁹⁸ Arazlı, *Ermenekli Süleyman Sırrı*, 23.

²⁹⁹ Bk. Sırrı, *Keşf-i Bâl* (Veliyüddin Efendi, 4041).

³⁰⁰ Süleyman Sırrı, *İzâhu'l-Hidâye* (Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1330), 1,

adlı kitabının Türkçe tercümesi ve şerhi olduğu söylene de³⁰¹ esere tahâret bahsiyle başlanmış ve bu bölümün tamamlanmasının ardından yeni bölüme geçilmemiştir.³⁰² Yani eser eksik kalmış, tamamlanmamıştır. Kitapta dipnotlara da yer verilmiştir.³⁰³ Fihrist bölümü de bulunan kitap matbu olup Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır.³⁰⁴

8. Kitâbu'l-İbâdât: Günümüzde kullanılan çizgili defterler tarzında bir deftere yazılmış notları andıran bu fıkıh kitabının başlangıcında on iki sayfalık bir fihrist bulunmaktadır.³⁰⁵ İfade-i mahsusa bölümünde Dârülfünûn usul-i tadrîsi için ilzâm olduğu belirtilmiştir.³⁰⁶ Mukaddime de ise insana şer'î, edebî, riyazî ve aklî olmak üzere dört çeşit ilmin gönderildiğinden bahseder.³⁰⁷ Müellif yazdığı notları yirminci mesele, yirmi birinci mesele şeklinde numaralandırmış³⁰⁸ toplamda ise üç bin iki yüz kırk iki mesele kaleme alınmıştır.³⁰⁹ Bu meseleler rükun-şart-farz,³¹⁰ mükellef³¹¹ vb. birçok konudan bahsetmektedir. Bu yazma eser yedi yüz elli dokuz sayfadan oluşmakta³¹² olup matbaada tabedilmek üzere hazırlanmış bir müsvedde nüsha izlenimini vermektedir.

9. Hulâsatu'l-muhtâreyn: Fıkıh alanında bir eser olan *Hulâsatü'l-muhtâreyn*'de ifade-i mahsusa bölümü mevcut olup bu bölümde Süleyman Sırrı şöyle der: “Efendiler! İş bu tadrîs ve tederrüsü sadedinde bulunduğumuz emr-i nikâh bi'l-umûm tekâlif-i şer'îyye-i ameliyeden vücûh-ı adîde ile mümtaz ve her ferde tahsîl ve taallümü lâyük bir emr-i lâzımü'l-ihrâzdır” sözleriyle başlar.³¹³

Mekteb-i Hukuk öğrencileri için te'lif edilen eserde İslâm hukukunun evlenme ve boşanmaya dair hükümlerini İbn Âbidîn'in *Reddû'l-Muhtâr*'ı esas alınarak açıklanmıştır.³¹⁴ Fihrist kitabın baş tarafında bulunmaktadır.³¹⁵ Kitapta nikâh, mehir, cihâz (çeyiz), talâk, fesih, mütâreke, hidâne (çocuğa bakma), nafaka

³⁰¹ Kumru, *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Hülâsatü'l-Muhtâreyn Adlı Eseri*, 17.

³⁰² Bk. Süleyman Sırrı, *İzâhu'l-Hidâye*, 307.

³⁰³ Süleyman Sırrı, *İzâhu'l-Hidâye*, 6.

³⁰⁴ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Sırrı, *İzâhu'l-Hidâye* (Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1330).

³⁰⁵ Süleyman Sırrı, *Kitâbü'l-İbâdât* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3968), 1-12.

³⁰⁶ Süleyman Sırrı, *Kitâbü'l-İbâdât* (Veliyüddin Efendi, 3968), 13.

³⁰⁷ Süleyman Sırrı, *Kitâbü'l-İbâdât* (Veliyüddin Efendi, 3968), 14.

³⁰⁸ Süleyman Sırrı, *Kitâbü'l-İbâdât* (Veliyüddin Efendi, 3968), 19.

³⁰⁹ Süleyman Sırrı, *Kitâbü'l-İbâdât* (Veliyüddin Efendi, 3968), 759.

³¹⁰ Süleyman Sırrı, *Kitâbü'l-İbâdât* (Veliyüddin Efendi, 3968), 44.

³¹¹ Süleyman Sırrı, *Kitâbü'l-İbâdât* (Veliyüddin Efendi, 3968), 19.

³¹² Süleyman Sırrı, *Kitâbü'l-İbâdât* (Veliyüddin Efendi, 3968).

³¹³ Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-muhtârîn* (Dersaadet: 1324), 2.

³¹⁴ Alak, “Süleyman Sırrı”, Ek-2./ 538-539.

³¹⁵ Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-muhtârîn*, 1-4.

ve iddet gibi konulara yer verilmiştir.³¹⁶ Dipnotların da bulunduğu³¹⁷ bu matbu eser yüz yirmi altı sayfa olup dili Osmanlı Türkçesi'dir.³¹⁸

10. *Tâcü'l-mefârik fî izâhi'l-Meşârik*: Radiyyüddin es-Sâgânî'nin (öl. 650/1252) *Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye* adlı hadise dair meşhur eserinin Osmanlı Türkçesi'ne tercümesidir.³¹⁹ Son kısmında fihrist bulunan³²⁰ bu yazma eserin incelediğimiz nüshası sekiz yüz kırk altı sayfadan müteşekkildir.³²¹

11. *Makâsıd-ı mün-ciye fî siyer-i fahri'n-nübüvve*: Bu yazma eserde Hz. Peygamber (Sav)'in hayatı anlatılmaktadır. Elli altı sayfa olan eser yazma olup dili Türkçe'dir.³²²

12. *Kenzü'l-'akâid*: Eser bir mukaddime, altı bâb ve bir hâtimedden oluşmaktadır.³²³ Mukaddime bölümü kelâm ilminin mevzuu, târifi ve gâyesi gibi bazı konuları ve bazı ıstılahları içermektedir.³²⁴ Birinci bâbta Ehl-i Sünnet,³²⁵ ikinci bâbta Ehl-i Sünnet akâidinde meleklerle imân,³²⁶ üçüncü bâbta Ehl-i Sünnet'e göre kitaplara imân,³²⁷ dördüncü bâbta peygamberlere imân,³²⁸ beşinci bâbta ahirete imân konusu³²⁹ altıncı bâbta kâzâ ve kadere iman meseleleri ele alınmaktadır.³³⁰ Hâtime bölümünde ise; ba's, haşr-ı cismânî, hesap-mîzân gibi konular incelenmiştir.³³¹ Kitap başındaki fihristle beraber toplamda yüz dokuz sayfadan müteşekkil olup matbudur.³³²

Kitabın iç kapağında müellif, "Maârif Nezâret-i Celîlesi Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene Âzâsından fâziletli Süleyman Sırrı Efendi" şeklinde arzedilmektedir.³³³

³¹⁶ Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-muhtarîn*, 1.

³¹⁷ Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-muhtarîn*, 7-43.

³¹⁸ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-muhtarîn* (Dersaadet: 1324).

³¹⁹ Alak, "Süleyman Sırrı", Ek-2./539.

³²⁰ Süleyman Sırrı, *Tâcü'l-mefârik fî izâhi'l-Meşârik* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3907-42), 1b- 824b.

³²¹ Bk. Sırrı, *Tâcü'l-Mefârik* (Veliyüddin Efendi, 3907).

³²² Bk. Süleyman Sırrı, *Makâsıd-ı mün-ciye fî siyer-i fahri'n-nübüvve* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 4053).

³²³ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid* (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1315), 5.

³²⁴ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 5.

³²⁵ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 9.

³²⁶ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 80.

³²⁷ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 83.

³²⁸ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 86.

³²⁹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 103.

³³⁰ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 105.

³³¹ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 106.

³³² Detaylı bilgi için bk. Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid* (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1315).

³³³ Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*, 1.

13. *Miftâhu’l-‘akâid*: Akâide dair olan bu eserin iç kapağında müellif, “Kütüb-i Dîniyye ve Şer’iyye Tedkîk Heyeti Reisi” şeklinde nitelendirilmektedir.³³⁴ Müellif bu eserinde tahdis-i ni‘met başlığı ile yazdığı iki sayfalık girişte muhtelif yönleriyle övdüğü Sultan Abdulhamid Han’a saygı ve minnettarlığını ifade etmektedir.³³⁵

Eserin bundan sonraki sayfasında müellifin kendisine ait olduğunu düşündüğümüz ve “İlâhî sensin ol kâdı-i hâcât” şeklinde başlayan iki sayfalık bir şiir münâcât başlığı ile gelmektedir.³³⁶ Eserde sekiz mukaddime halinde “Hâkîkî îman ve İslâm”, “İmanın artması ve eksilmesi” ve “Ma’rifet-i bârî” gibi konulara yer verilmiştir.³³⁷ *Kenzü’l-‘akâid* eserinde olduğu gibi yine altı bâbtan oluşan eser her bâbta iman esasları üzerinde durmaktadır.³³⁸

Yetmiş altı sayfadan müteşekkil olan eser matbu olup fihristi yoktur. Dili Osmanlı Türkçesi’dir.³³⁹ Bu eserin müellifin *Kenzü’l-‘akâid* adlı daha önce içeriğine yer verilen eserinin bir ihtisarı olduğu söylenmektedir.³⁴⁰

14. *Hulâsatü’l-efkâr ‘alâ Şerhi’l-‘Alâka*: Kapak sayfasında eserin Mahmud el-Antâkî’nin mecaz ve kinayeyle ilgili *el-‘Alâka* adlı risalesi üzerine Hâfız Seyyid’in yaptığı şerhe hâşiye³⁴¹ olduğuna dair bilgiler eklenmiştir.³⁴² Hatimede eserin mecaz-ı mürselin alâkalarına dair olduğu müellif tarafından ifade edilmiştir. Eser Süleyman Sırrı Efendi’nin diğer bazı eserleri gibi Sultan Abdulhamit Hân ve Şeyhulislâm Uryânîzâde’ye dualarla başlamaktadır.³⁴³

Bu eserde karşılaşılan bir diğer detay müellifin bu eseri 1303 senesinin 19 Şevval’inde müsvedde olarak tamamladığı, 1304 Ramazan’ında ise temize çektiği şeklindeki ifadeleridir. Bu gecikmenin nedenini müellif ‘Meşguliyetimden dolayı yazmaya ancak Ramazan’da fırsat bulabiliyorum’³⁴⁴ şeklinde aktarmıştır. Bu durum müellifin ne kadar yoğun çalıştığına ek olarak Osmanlı ulemasının Ramazan ayında bir nevi kendi dünyasına çekildiklerine işaret etmektedir.

³³⁴ Süleyman Sırrı, *Miftâhu’l-‘akâid* (by, 1321), 1.

³³⁵ Süleyman Sırrı, *Miftâhu’l-‘akâid*, 2-3.

³³⁶ Süleyman Sırrı, *Miftâhu’l-‘akâid*, 4-5.

³³⁷ Süleyman Sırrı, *Miftâhu’l-‘akâid*, 15-17.

³³⁸ Süleyman Sırrı, *Miftâhu’l-‘akâid*, 71-73.

³³⁹ Detaylı bilgi için bk. *Miftâhu’l-‘akâid* (1321).

³⁴⁰ Bk. Alak, Süleyman Sırrı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-2/ 538.

³⁴¹ Alak, “Süleyman Sırrı”, Ek-2/538.

³⁴² Bk. Süleyman Sırrı, *Hulâsatü’l-efkâr ‘alâ Şerhi’l-‘Alaka* (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1305).

³⁴³ Süleyman Sırrı, *Hulâsatü’l-efkâr*, 2-3.

³⁴⁴ Süleyman Sırrı, *Hulâsatü’l-efkâr*, 116.

Arapça olan bu hâşiye türündeki eserde “kavluhü” yöntemi kullanılmıştır.³⁴⁵ Yüz on altı sayfa olan eser matbudur.

15. *Kifâyetü'l-müntehî 'alâ Kifâyeti'l-mübtedî*: İmam Birgivî'nin sarfa yönelik eseri *Kifâyetü'l-mübtedî* üzerine yazılmış Arapça şerhtir.³⁴⁶ Eserin iç kapağında müellif ‘Encümen-i Tefîş ve Muâyene Âzây-i kirâmında faziletli Süleyman Sırrı’ şeklinde nitelendirilmiştir.³⁴⁷

Müellifin bu eseri ulema tarafından çok beğenilmiş olmalı ki esere hatırı sayılır rütbelere sahip bazı zatlar takrizler yazmıştır. Erâmil ve Eytâm Reisi Kasidecizâde Seyyid Süleyman Sırrı, Evkâf-ı Hümâyün Meclisi-i İdare Reisi Seyyid Muhammed Âtîf Bey, Meclis-i Meşâyih Nâzırı ve Encümen-i Tedkîk-i Müellifât-ı Şer’iyye Reisi Seyyid Hacı Tefvîk Efendi ve Ders Vekili Ahmed Âsım Efendi’nin takrizleri eserin hemen baş kısmında bulunan fihrist sayfalarının ardına eklenmiş olup bu takrizler müellif ve eser hakkında övgülerle doludur. Üç sayfalık bir fihristi bulunan bu matbu eser³⁴⁸ yetmiş altı sayfadan oluşmaktadır.

16. *Teshîlü'l-lehçe ve's-sarf fi usûli'l-mükâlemeti'l-'Arabiyye*:

1316/1898-1899 senesinde Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire'den ve 1325/1907-1908 Şeriket-i Mürettibiye Matbaası'ndan çıkmış baskıları bulunan bu eser bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde incelenecektir.

Çalışmanın Süleyman Sırrı'nın hayatına dair olan bu kısmının bir hûlasası olarak şunların söylenmesi yerinde olacaktır:

Süleyman Sırrı Efendi yaklaşık seksen yıllık ömrünün neredeyse tamamını öğrenerek ve öğreterek geçirmiştir. İyi bir eğitim almış ve dönemin en modern eğitim kurumlarında dini ilimleri öğretmiştir. Dolayısıyla öğreticilik tecrübesi çok fazladır. Yazdığı eserlerin büyük bir kısmının ders kitabı niteliğinde oluşu da bu tecrübenin işareti olmalıdır.

Eserlerinin hemen hepsinde Sultan Abdulhamid Han'a ve dönemin şeyhülislâmına dualar etmesi ve onlara olan minnettarlığını dile getirmesi³⁴⁹ o dönemin siyasi çalkantıları dikkate alındığında önem arz etmektedir. Bu anlamda o devletine ve sultanına bağlı bir din adamı portresi vermektedir.

³⁴⁵ Süleyman Sırrı, *Hûlâsatü'l-efkâr*, 57.

³⁴⁶ Süleyman Sırrı, *Kifâyetü'l-müntehî 'alâ Kifâyeti'l-mübtedî* (Matbaai Âmire, 1312), 1.

³⁴⁷ Süleyman Sırrı, *Kifâyetü'l-müntehî 'alâ Kifâyeti'l-mübtedî*, 1.

³⁴⁸ Eserin kapak kısmının hemen ardınan eklenen fihrist ve takriz sayfalarına numara verilmemiştir.

³⁴⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe* (Dârü't-Tıbbâti'l- Âmire, 1316), İfade-i Mahsusa Bölümü.

Eserlerine yazılan takrizlerde dönemin önde gelen isimlerinin onun şahsiyeti ve eserleri hakkında söyledikleri kendisinin ilim çevrelerinde takdir gördüğünü ortaya koymaktadır.³⁵⁰ Nitekim üzerinde çalıştığımız eserin tekrar basılması ilgi gördüğünün delili olarak kabul edilebilir.

Vefatından sonra neslini devam ettiren oğlunun Cumhuriyet döneminde aldığı vazifeler Süleyman Sırrı Efendi'nin memleketine hizmetinin kendisiyle sınırlı kalmadığına işaret etmektedir.

2.2 Zeki Mugâmiz el-Halebî: Hayatı ve Eserleri

Bu bölümde mukayesemize esas teşkil eden bir diğer müellif olan Halep asıllı Osmanlı vatandaşı Zeki Mugâmiz'in hayatı ve eserleri incelenecektir. Bu inceleme bize çalışmamızın son bölümünde iki müellifin eserleri hakkında yapacağımız değerlendirmelere mesnet teşkil edecek bilgiler sağlayacaktır. Çünkü bir müellifin kaleme aldığı eseri onun hayat tecrübesinden ve mesleğinden bağımsız değerlendirmek sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Buna istinaden çalışmamızın bu bölümü Zeki Mugâmiz'in hayatı, mesleği ve eserlerine tahsis edilmiştir.

2.2.1 Doğumu ve Hayatı

Zeki Mugâmiz el-Halebî 1288/1871 yılında Halep'te dünyaya gelmiştir.³⁵¹ Onun ismini Zeki Megâmiz şeklinde yazan birçok Türkçe kaynak mevcuttur. Ancak *el-A'lâm* gibi Arapça kaynaklarda bu ismin özellikle Mugâmiz şeklinde zabtının yapılması nedeniyle biz çalışmanın genelinde müelliften Mugâmiz şeklinde bahsetmeyi uygun görüyoruz. Ancak onunla ilgili çalışmalardan kaynak gösterdiğimiz noktalarda kaynak eserde isim nasıl yazıldıysa dipnotlarda o kullanıma riayet edilecektir.

Zeki Mugâmiz Halep'te Rüşdiye'de ve Askeri okulda eğitimini almış ve buradan sınıf birincisi şهادetnamesiyle mezun olmuştur.³⁵² Bu başarılı bir öğrenci olduğuna işarettir. Özel hocalardan Arapça, Fransızca ve Türkçe öğrenen Mugâmiz 20 yaşına geldiğinde –ki bu 1891 yılına tekabül etmektedir– Türkiye'ye gelmiş ve İstanbul'a yerleşmiştir. Yerleştiği bu şehirde kardeşi Cemil Mugâmiz ile ticaret yapmakta olan Zeki Mugâmiz buna rağmen ilim ve edebiyata dair çalışmalarını

³⁵⁰ Örnek olarak Kifâyetü'l-müntehâ'ye yazılan takrizlere ve *Teshîlü'l-lehçe* adlı eserine Mahmud Esad Bey'in yazdığı takriz bölümüne bakılabilir. Bu takriz bir sonraki bölümde detaylarıyla incelenecektir.

³⁵¹ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlim lil-Melâyîn, 15. Baskı, 2002), 3/48; Kâmil Selmân el-Cübûrî, *Mu'cemü'l-üdebâ mine'l-'Asri'l-Câhilî hattâ sene 2002* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 7 Cilt, 1424/2002), 2/ 423.

³⁵² Zeki Muhammed Mücahid, *el-A'lâmü's-şarkıyyefi'l-mieti'r-râbia 'aşera el-Hicriyye* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1994), 1017.

ihmal etmemiştir. Aynı zamanda bir sonraki başlıkta isimlerine değinecek olduğumuz bazı gazetelerde çalışırken Kâhire merkezli gazeteler olan *Müeyyed* ve *Livâ* gibi gazetelerin de muhabirliğini yapmıştır.³⁵³

Şubat 1932’de İstanbul’da ölen Mugâmiz’in hayatta olduğu süre boyunca evinin birçok doğulu yazar ve edip tarafından ziyaret edilmesi³⁵⁴ gördüğü itibara hamledilebilir.

1908’de Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul’da yayına başlayan ilk gazetelerden biri olan Mişkât’ı ‘Amr el-Mellâh’ın tabiriyle gazeteciliğin özgürlüğe kavuşması ve sultanın yetkilerinin kısıtlanmasına işaret olmak üzere çıkarması, yine Mellâh’ın verdiği bilgiye göre Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti’nin kurulmasında rol alması³⁵⁵ kanaatimizce onun Arapça mükâlemeye dair yazdığı esere farklı bir boyut kazandırmaktadır.

Bu noktada adı geçen cemiyetle ilgili Bilal Tunç’un Basam Tıbbî’nin Arap Nationalism: A Critical Enquiry adlı eserinden aktardığı şu bilgilere – tasarruflar yaparak- yer vermemiz yerinde olacaktır:

“İttihatçılar ve Araplar arasında henüz fikir çatışmasının olmadığı dönemde, 1908 yılında Osmanlı-Arap Kardeşliği adlı bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetin temel amacı mevcut anayasayı korumak, Osmanlı tebaası milletlerin padişaha sadakatini sağlamak, Arap eyaletlerinin refah seviyesini diğerleriyle aynı seviyeye getirmek, Arap dilinde eğitimi yaygınlaştırmak ve Arap geleneklerinin yayılması ve muhafazasını sağlamaktır”.³⁵⁶

Bahsi geçen cemiyetin siyasi faaliyetleri konumuzun dışında kaldığı için o noktalara girilmeyecektir. Ancak bu cemiyetin hedefleri arasında Arap dili ve kültürünün yaygınlaştırılması gibi ideallerin bulunuyor olması bizim için önemlidir. Bu konu çalışmanın son bölümünde tekrar gündeme gelecektir.

2.2.2 Vazifeleri ve Yayın Hayatı

1891’de İstanbul’a geldiği ve 1932’de vefat ettiği dikkate alındığında kırk yıl gibi uzun bir süre Türkiye’de yaşadığı görülen Zeki Mugâmiz burada olduğu süre zarfında yayın hayatında oldukça aktif rol oynamış; Saadet, İkdâm, Bilgi ve

³⁵³ Zeki Muhammed, *el-A ‘lâmü’ş-şarkıyye*, 3/1017; Kâmil Selmân el-Cebûrî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 2/423.

³⁵⁴ Zeki Muhammed, *el-A ‘lâmü’ş-şarkıyye*, 3/1017.

³⁵⁵ ‘Amr el-Mellâh, *et-Târîhu’s-Sûrî el-mu‘âsır*, “Zeki Mugâmiz Râidü’s-sihâfe el-mensiyye” (Erişim 20 Kasım 2023).

³⁵⁶ Bilal Tunç, *Osmanlı Devleti’nin Egemenliği Altındaki Arap Ayaklanmaları (1908–1918)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 29.

Sabah gazetelerinde gazetecilik ve editörlük yapmıştır.³⁵⁷ Gazeteci, edib, araştırmacı ve aynı zamanda bir siyasetçi olan Zeki Mugâميز, Mecma‘u‘l-İlmî el-Arabî üyelerinden olup İstanbul’da yayın yapan meşhur *Resimli Kitap* dergisinde ve bazı Arap gazetelerinde makaleleri yayınlanmıştır. Mısır’daki *el-Müeyyed* ve *el-Livâ* gazeteleri ve Dımeşk’teki *el-Muktebis* gazetesi buna örnektir.³⁵⁸

Âsitâne’de yayınlanan ilk gazetelerden biri olan *el-Mişkât* gazetesini daha önce işaret ettiğimiz gibi ‘Amr el-Mellâh’ın tabiriyle “gazeteciliğin özgürlüğe kavuşması ve sultanın yetkilerinin kısıtlanması”nın bir alameti olması hedefine binaen yayına başlatmıştır.³⁵⁹

Tercüme faaliyetleri de yürüten Mugâميز, Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe tercümesinin yanı sıra *Târihu’t-Temeddün el-İslamî* ve bazı tarihi hikâyeleri Osmanlı Türkçesi’ne tercüme etmiştir.³⁶⁰ Âsitâne’de bulunan Dâiratü’t-Tercüme ve-Te’lîf’te (Mütercim ve Yazarlık Dairesi) üyelik görevinin yanı sıra hükûmet tarafından basılan kitapları tashîh etme görevini de yürütmüştür.³⁶¹

Toplamda yirmi yedi sene devlet hizmetinde bulunan Mugâميز İstanbul Belediye Meclisi üyeliği, Trabzon Mektupçuluğu, Polis Dergisi Müdürlüğü, Ankara’da Telif ve Tercüme Komitesi Üyeliği ve Şam’da Bilim Akademisi Üyeliği gibi birçok görev icra etmiştir.³⁶² Ayrıca 1908 yılında kurulan Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyetinin yönetim kurulu üyeliğine seçilmiş, yine 1910 Halep Vilayeti seçimlerinde Rum-Katolik cemaatinin adayı olmuş ancak seçimde başarı elde edememiştir.³⁶³

Zeki Mugâميز’in iyi bir eğitim alması ve birden fazla dil bilmesi hem kendi ülkesi olan Suriye’de hem de Türkiye’de ona birçok kapıyı açmıştır. Arapça ve Türkçe’ye olan hâkimiyeti birçok gazetede çalışabilmesini ve devlet dairelerinde söz hakkına sahip olmasını sağlamıştır. Öte yandan kuruluşunda etkili olduğu cemiyetin meşrutiyetin ilanından sonra onun siyasete atılmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu atılımda başarılı olamamış daha ziyade gazetecilik ve tercüme alanında etkili olmuş gibi görülmektedir. Bununla beraber devlet dairelerinde üst düzey görevlere getirildiği de gözden kaçırılmamalıdır.

³⁵⁷ Zeki Muhammed Mücahid, *el-A‘lâmü’s-şarkıyye*, 1017-1018.

³⁵⁸ Mellâh, *et-Târihu’s-Sûrî el-mu‘âsır*, “Zeki Mugâميز”.

³⁵⁹ Mellâh, *et-Târihu’s-Sûrî el-mu‘âsır*, “Zeki Mugâميز”

³⁶⁰ Zirikli, *el-A‘lâm*, 3/48.

³⁶¹ Cübûrî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 2/423.

³⁶² Mücahid, *el-A‘lâmü’s-şarkıyye*, 3/1017-1018.

³⁶³ Mellâh, *et-Târihu’s-Sûrî el-mu‘âsır*, “Zeki Mugâميز”.

Zeki Mugâmiz'in Eylül 1924'te *Kur'ân-ı Kerîm*'i tercüme ettiği ancak Hristiyan olduğu için baskıda tercüman olarak onun adına yer verilmediği şeklinde bir bilgi mevcuttur.³⁶⁴

2.2.3 Eserleri

1. Bedî'ü'z-zamân Hemedânî: Kitabın iç kapağındaki bilgilere göre Kütüphane-i İslam ve Askerî Matbaasında 1318/1900-1901 yılında İstanbul'da basılmıştır. Biyografi türündeki bu eserde Zeki Mugâmiz, asıl adı Ebu'l-Fazl Ahmed b. el-Hüseyni el-Hemedânî olup Bedîüzzamân ismiyle bilinen³⁶⁵ edibi konu edinmiştir. Müellif eserde Hemedânî'nin doğum tarihi ve yeri bilgisinden³⁶⁶ sonra *Makâmât* adlı eserinden bahseder; *Makâmât*'ın dört yüz mâkameden³⁶⁷ oluştuğuna dair rivayetlerin gerçeği yansıtmadığı, eserde sadece elli bir makâme olduğu şeklinde bir tashihe yer verir.³⁶⁸

Hemedânî'nin edebiyattaki şöhretini anlamak için Arap âlimlerinin onun hakkında söylediklerinden daha parlak bir tarif olmadığını belirten Mugâmiz Ebu Mansur es-Seâlibî'nin (öl. 429/1038) *Yetîmetü'd-dehr* adlı eserindeki ifadeleri örnek verir.³⁶⁹

Hemedânî'nin mâkâmelerinden birini tercüme edeceğini ifade eden Mugâmiz, tercümenin imkânsız olmadığını ancak her eserin aslî dilinde kıymetli olduğunu ifade ettikten sonra, “Güzel bir tercüme yapabilirsek övünç vesilesi olabilir ancak yapamazsak ayıp olarak görülmeyeceğini zannediyorum.” demiştir.³⁷⁰ Sonrasında *el-Makâmâtü'l-Garızıyye*'nin Arapça metnini vermiş,³⁷¹ tercümesini vermeden önce de hayali bir mevzuu olduğunu ifade etmiştir.³⁷² Makâmede adı geçen şairlerden kısaca bahsettikten sonra³⁷³ makâmenin tercümesini kaleme almıştır.³⁷⁴

³⁶⁴ Bk. Osman Karacan-Bülent Yaşar, “II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kuran Tercümelerine Osmanlı Aydınlarının Yaklaşımı”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (Aralık 2019), 97.

³⁶⁵ Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî* (İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askeri, 1318), 4.

³⁶⁶ Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî*, 3.

³⁶⁷ Hayali bir kahramanın başından geçen olayları anlatan kısa hikâye. Bk. Erol Ayyıldız, “Makâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/417. Ayrıca bk. Mehmet Faruk Çifçi, “İbnü'l-Verdi'den İdizâde'ye Makâmelerde Veba Algısı”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Bahar 2021), 282.

³⁶⁸ Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî*, 3-4.

³⁶⁹ Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî*, 4.

³⁷⁰ Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî*, 8,9.

³⁷¹ Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî*, 13.

³⁷² Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî*, 16.

³⁷³ Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî*, 17-19.

³⁷⁴ Zeki Mugâmiz, *Bedî'ü'z-Zamân Hemedânî*, 19.

Makâmelerden birini tercüme edeceğini öncesinde söylemiş olan Mugâميز, tekrar bir tercüme daha yapmış ve *el-Makâmetü'l-Beşeriyye* adlı makâmenin de evvela Arapça'sını,³⁷⁵ sonra tercümesini vermiştir.³⁷⁶ Son olarak da İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-'a'yân* eserinde Hemedânî hakkında verdiği malumata değinmiştir.³⁷⁷

Bazı modern çalışmalarda verilen bilgiler Zeki Mugâميز'in eserinde yer alan bilgilerle karşılaştırıldığında az da olsa birbiriyle örtüşmeyen malumat karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki: Diyanet İslâm Ansiklopedisinin Bedüzzaman el-Hemedânî maddesinde Hemedânî'nin doğum tarihi H. 358 olarak verilirken,³⁷⁸ Zeki Mugâميز ise bu konuda H. 353 yılına işaret etmektedir. Makâmât'dan elde bulunan mevcut Zeki Mugâميز'e göre elli bir iken,³⁷⁹ modern araştırmalarda bu sayı elli ikidir.³⁸⁰

2. Medeniyet-i İslamiye Tarihi: Corcî b. Habîb Zeydân'ın *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî* adıyla kaleme aldığı bu eseri Zeki Mugâميز *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi* adıyla tercüme etmiştir.³⁸¹ Eserin birinci cildinin kapağında İkdâm Gazetesi için tefrika edildiği vurgulanmış, naşirleri ise Ahmed Cevdet ve Zeki Mugâميز olarak belirtilmiştir. Tercüme edenin ise Zeki Mugâميز olduğu eserin iç kapağına yazılmıştır.³⁸²

3. Selâhaddin Eyyûbî ve İsmâ'ilîler: Tercüme türündeki bu eser yine Corcî Zeydân'a ait olup mütercimi Zeki Mugâميز'dir. Kitabın iç kapağında İkdâm Gazetesi için tefrika olunduğu vurgulanmıştır.³⁸³

4. Cihân Hatun: Fergana Güzeli: İç kapaktan hemen sonraki sayfada Zeki Mugâميز İkdâm matbaası sahibi Ahmet Cevdet Bey'e şükranlarını sunduktan sonra otuz beş yıldır bu sektörde ruhen, ilmen, kalemen beraber olduklarını ifade edip, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi* ve *Ebû Müslim el-Horasânî* gibi eserlerin tercümesinin ve neşriyatının Ahmet Cevdet Bey'in teşvikiyle olduğunu, bu romanı tercüme

³⁷⁵ Zeki Mugâميز, *Bedi'ü'z-Zamân Hemedânî*, 27.

³⁷⁶ Zeki Mugâميز, *Bedi'ü'z-Zamân Hemedânî*, 34.

³⁷⁷ Zeki Mugâميز, *Bedi'ü'z-Zamân Hemedânî*, 43.

³⁷⁸ Nevzat Işık, "Bedüzzaman Hemedânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/328-329.

³⁷⁹ Zeki Mugâميز, *Bedi'ü'z-Zamân Hemedânî*, 4.

³⁸⁰ Işık, "Bedüzzaman Hemedânî", 5/329.

³⁸¹ Muharrem Çelebi, "Corcî Zeydân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/70.

³⁸² Corcî b. Habîb Zeydân, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, çev. Zeki Mugâميز (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1328), 1/1.

³⁸³ Corcî b. Habîb Zeydân, *Selâhaddin Eyyûbî ve İsmâ'ilîler*, çev. Zeki Mugâميز (İkdâm Matbaası, 1927), 1.

etmesinde de onun payı olduğundan eseri Ahmet Cevdet Bey'e ihdâ ettiğini beyan etmiştir.³⁸⁴

5. Hürriyet-i Nisvân: Müellifi Kâsım Emin olan bu eseri Zeki Mugâmiz tercüme etmiştir. İfade-i mütercim bölümünde bu eserin Osmanlı Milli Kütüphanesinde bulunmasını istediği için tercüme ettiğini; eserin birçok itiraza maruz kaldığını ancak yazarın kendi fikirlerini beyan ettiği gibi tenkitçilerin de kendi düşüncelerini yazdığını söyler. Bir millette bu gibi münazaralar olmazsa o millette hakikat ışığının arzu edildiği şekilde tecellî etmeyeceğini savunurken eleştirilerin techîl, tekfîr, tahkîr noktasına varmaması gerektiğinden de bahseder. O, "Eleştiri kültürünü ortaya koyamadığımız, eslafın yolundan gidemediğimiz için kendi milletimiz adına üzülürüm." der. Serbest fikirlerin ilk hâmisinin İslamiyet olduğunu, bu büyük şerefi ayakaltına almanın bir utanç olacağını söyler. Bu kitabı tercüme etmenin kendisi için bir farzı ifa mesabesinde olduğunu beyân eder.³⁸⁵

6. Ebû Müslim el-Horasânî: Corci Zeydan'ın kaleme aldığı bu eseri Zeki Mugâmiz tercüme etmiştir. Eser 'Devlet-i Emeviye'nin ingizây-ı hâkimiyeti ile Devlet-i Abbâsiye'nin keyfiyeti teşekkülünü, Ebu Müslim ile İranlılar'ın bu hususta sarf ettikleri mesâiyi, İranlılar'ın o zamanki ahlak ve âdetini hâkîdir'. Kitabın kapak sayfasında kitabın muhtevasıyla ilgili kısaca bu bilgiler verilmiştir.³⁸⁶

7. Miftâh-ı Mükâleme-i 'Arabîyye: Arap diline yönelik bu eseri tezimizin son kısmında detaylı olarak inceleyeceğimiz için bu bölümde sadece ismini zikretmekle yetindik.

8. Beşşar Bin Burd: Beşşar b. Bürd'ün kaleme alındığı bu makale 1930 senesinde İctihad Dergisi'nde Latin harfleriyle basılmıştır.

'Arabın büyük şairini Türk kâriilerine tanıttırmak isterim' şeklinde sözlerine başlayan Zeki Mugâmiz bu yazısında Beşşar b. Bürd'ü tanıtmıştır. Beşşar'ın köken itibariyle nereli olduğuna, nerede doğduğuna, babasına, çocukluğuna ve âmâ olduğuna değinen Mugâmiz'in aktardığına göre Beşşâr küçükken sokağa çıktığında hal ve kıyafetini garip gören kişiler Beşşar'ı küçümsemiş, hatta ona karşı ağır

³⁸⁴ Corcî b. Habîb Zeydân, *Cihan Hatun: Fergana Güzeli*, çev. Zeki Mugâmiz (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1927).

³⁸⁵ Kasım Emin, *Hürriyet-i Nisvân: Tahrirü'l-Mer'e*, çev. Zeki Mugâmiz el-Halebî (Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1329), 3-4.

³⁸⁶ Corcî b. Habîb Zeydân, *Ebu Müslim el-Horasani*, çev. Zeki Mugâmiz (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1330) Kapak Sayfası.

ifadeler kullanmışlardır. Son derece zeki ve sivri dilli olan Beşşar da onların bu yaptıklarına daha sert bir dille mukabelede bulunmuştur. Beşşar yine bir gün dayak acısı çekerken: “Babacığım, Kur’ân’da ‘âmânın kusurlarına bakılmaz’ deniliyor. Niçin onları susturmuyorsun?” diye sual ettiğinde babası onu haklı bulmuş ve onu bir daha dövmemiştir. Küçük yaşta hafız olan Beşşar bunun tam aksine akîdesizliğiyle ön plana çıkmış; en ufak bir şeyden dolayı etrafıyla uğraşmış ve çirkin sözler sarfetmekle vaktini geçirmiştir.³⁸⁷

Beşşar’ın şiirlerindeki güzel noktalara temas eden Mugâmiz, onun intikal devrinin en büyük şairi olduğunu, şiirlerinin ise büyük bir kudreti fikr ve beyâna delalet ettiğini ifade etmiştir. Onun bu fevkâlâde şâirâne yönüne mukabil küfürlerden müteşekkil olan şiirleri yazmaya tenezzül edişine inanamadığından bahsetmiştir. Makaleye göre sadece çevresindeki kişilere değil devlet büyüklerine karşı da dili durmayan Beşşar, Abbâsîler döneminin veziri Yakup b. Davut ile zıtlamış ve ona yazdığı şiir, vezirden ziyade halifenin şahsını hedef almıştır. Yazılan şiirin Beşşar’a ait olduğuna dair kesin bir delil olmamasına rağmen Halife Mehdi ve veziri Beşşar’ı dayak altına alarak öldürmüş, zındıklıkla itham edildiği için dini bütün olan insanlar ondan uzak durmuş, cenazesinde cariyesinden başka kimsesi olmamıştır.³⁸⁸

9. Maarri Ebü’l-Alâ: Zeki Mugâmiz, bu makalesinde Ebü’l-Alâ el-Maarri’yi ele almaktadır. Mugâmiz, Ebü’l-Alâ el-Maarri’nin otuz beş yaşına kadar olan hayatıyla alakalı çok fazla bilgi olmadığına vurgu yapmakta ancak tahsilini babasından aldığını ve Halep’teki âlimlerden lisan ve edebî ilimleri tahsil ettiğini beyân etmektedir. Ayrıca Mugâmiz çalışmasında Maarri’nin münzevi hayatı benimsediğini ancak talebelerinin yanına çok sık gelmesinden dolayı bu amacına ulaşamadığını ve genel itibarıyla da hüznün ve elem dolu bir hayat yaşadığını ifade etmektedir. Fârâbî gibi ilim ve irfanda sebat eyleyip hizmet ettiğini ve başka hiçbir şeye önem vermediğini vurgularken İbn Hallikân’ın Maarri hakkında verdiği bilgilerin tahkike muhtaç olduğunu, onunla ilgili en doğru malumatın İbnü’l-Kıftî, Zehebî, Yâkût el-Hamevî ve Safedî’nin eserlerinde olduğunu söylemiştir.³⁸⁹

³⁸⁷ Zeki Magamez, “Beşşar Bin Burd”, *İçtihat Dergisi* 25/302 (Ağustos 1930), 5428-5429. Makalenin orijinalinde yazarın ve makalenin ismi bu şekilde verilmiştir.

³⁸⁸ Zeki Magamez, “Beşşar Bin Burd”, 5428-5429.

³⁸⁹ Zeki Mugâmiz, “Maarri (Ebu’l-Alâ)”, *İçtihat Dergisi* 23/247 (Ocak 1928), 4638.

Makaleye göre Ebü'l-Alâ Bağdat'ta en meşhur âlimlerle görüşmüş en büyük kütüphanelerde Maarre'de bulamadığı kitapları okumuştur. Filozoflar cemiyetinin toplantılarında bulunmuş, Hint felsefesine meyletmiş ve hayvansal şeyler yememiştir. Kendini evine kapatıp münzevi bir hayatı tercih ettiği ve nur-ı basardan mahrum olduğu yani âmâ olduğu için kendisine kinaye yoluyla 'rehinü'l-mahbeseyn' denilmiştir. Mugâmiz Ebü'l-Alâ'nın şiirlerinden hûlasalar vererek yazısını sonlandırmıştır.³⁹⁰

Üç sayfalık bu makale İçtihat Dergisi'nde Ocak 1928'de yayımlanmıştır.

³⁹⁰ Zeki Mugâmiz, "Maarri", 4639-4641.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. *TESHÎLÜ'L-LEHÇE VE MİFTÂH-I MÜKÂLEME ADLI ESERLERİN MUKAYESESİ*

Çalışmamızın ilk bölümünde Osmanlı son döneminde eğitim kurumlarından ve bu kurumlardaki Arapça öğretiminden bahsedilmişti. İkinci bölümde ise mukayese etmek istediğimiz iki Osmanlı müellifinin hayat hikâyelerine, görevlerine ve eserlerine değinmiştik. Bu son bölümde ise bu müelliflere ait iki eserin mukayeseesi yapılacaktır. Bunun için öncelikle eserler tek tek ele alınacak ardından da karşılaştırılacaktır.

3.1 *Teshîlü'l-lehçe ve's-sarf fî usûli'l-mükâlemeti'l-'Arabiyye Adlı Eserde Muhteva ve Yöntem*

Bu başlık altında tezimizin ikinci bölümünde üzerinde ayrıntılı bir şekilde durduğumuz Süleyman Sırrı'nın bahsi geçen eseri gerek muhtevası gerekse yöntemi açısından analiz edilmeye çalışılacaktır.³⁹¹ Bu analiz bize eseri Zeki Mugâmiz'in eseriyle kıyaslama imkânı sunacaktır. Şimdi müellifi tarafından Arapça bir eser olduğu izlenimini verecek şekilde tesmiye edilen ancak Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınan bu eserden bahsetmek istiyoruz.

3.1.1 *Eserin Te'lif Sebebi*

1316/1898-1899 senesinde Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire'den ve 1325/1907-1908 Şeriket-i Mürettibiye Matbaası'ndan çıkmış baskıları vardır. Süleyman Sırrı'nın eserin başına sayfa numarası vermeksizin yerleştirdiği ifade-i mahsûsa sayfası dikkatle incelendiğinde böyle bir eserin kaleme alınma nedenlerine dair birtakım çıkarımlarda bulunma imkânına sahip olabiliyoruz. Bu sayfada Süleyman Sırrı evvela tüm medeniyetlerin ve dinlerin ortak paydasının tevhid inancı olduğunu ve tevhid inancının delil ve kaidelerine giden yolun Arapça olduğunu ifade ederek sözlerine başlar. Ona göre Arapça'yı bilmek İslam toplumlarının birleşmesini ve güçlenmesini sağlayacak bir etmendir ve şeâir-i diniyyenin anlaşılması ve daha güçlü kavranması bu sayede gerçekleşebilecektir.³⁹²

Avrupa'nın göz kamaştırıcı ilerleyişinde Arapça yazılmış eserlerin tesiri bulunduğu dikkat çeken Süleyman Sırrı zamane insanının bundan habersiz olduğu için Arapça'ya hatta Osmanlıca'ya bile tuhaf gözle baktığını beyân eder.

³⁹¹ Eser hakkında yapılan bir analiz için bk. Açık, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Arapça*, 192-196.

³⁹² Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe, İfade-i Mahsusa Bölümü*.

Sonrasında Arapça'ya yönelmenin insanları Osmanlıca'ya ve hatta hilâfet makamına yaklaştıracakını savunur.

Bu düşünceleriyle Arapça'ya dinî ve siyâsi misyonlar yüklediği anlaşılan Sırrı ilerleyen satırlarda Osmanlı'nın son döneminde çok tartışılan bir mevzuya yani Arapça'nın istenilen düzeyde öğretilemeyişine sözü getirir. Onun bu başarısızlığın ardında gördüğü temel problem Arapça'nın hep kavâid boyutunun üzerinde durulmuş olması ve mükâlemeye önem verilmeyişidir.³⁹³

Yukarıdaki verilerden hareketle Süleyman Sırrı'nın eserini İslâm toplumlarının birleşmesi ve güçlenmesi, insanların Osmanlı hilâfetine yakınlığının artması, ayrıca mükâlemedeki eksikliğin giderilmek istenmesi gibi sebeplerden dolayı te'lif ettiğini söyleyebiliriz.

Bu noktada esere yazılan takrizin eserin telif sebebi hakkında fikir verdiği göz ardı edilmemelidir. O dönem itibarıyla Maliye Nezâreti Hukuk Müşaviri olarak görev icra eden Mahmud Esad Efendi, Süleyman Sırrı'nın Teshîlü'l-lehçe isimli eserine bir takriz³⁹⁴ yazmış ve bu takriz eserin ilk sayfalarına eklenmiştir. Bu takriz çalışmamızın daha iyi anlaşılması için oldukça önemlidir. Ancak takrizde Mahmud Esad Bey'in değindiği konulara geçmezden evvel onun ilmî ve meslekî şahsiyetine dair birkaç noktaya değinilmesi yerinde olacaktır.

Hem dinî ilimlerde hem de müsbet ilimlerde oldukça donanımlı olan Mahmut Esad Bey Fatih Medresesi'nde dini ilimleri tahsil etmiş, imtihandan sonra dersiâm olmuştur. Esad Efendi, hukuk üzerine de kendini yetiştirmiştir. Gülhâne Askerî Rüşdiyesi'nde din bilgisi ve Osmanlıca öğretmenliği, hâkimlik, Maliye Hazinesi Hukuk Müşavirliği, Maliye Nezâreti Müfettişliği, Defter-i Hâkânî Nâzırlığı, Adliye Nâzırlığı gibi birçok görevde bulunmuştur. Yazdığı eserler rüşdiye ve idâdîler için ders kitabı olarak hazırlanmış, çeşitli mekteplerde ve fakültelerde okutulmuştur.³⁹⁵ Onun tüm bu özellikleri yazdığı takrizde beyan ettiği görüşlerin ve Süleyman Sırrı Efendi'nin eserine ve ilim adamlığına dair yaptığı değerlendirmelerin kalitesi hakkında fikir vermektedir.

³⁹³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, İfade-i Mahsusa Bölümü.

³⁹⁴ Müellifin yazdığı esere genellikle müellifin ricası üzerine dönemin âlim ve ediplerinin övücü takdim yazısı yazmasıdır. Bk. Mustafa İsmet Uzun-Ahmet Turan Arslan, "Takriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/472.

³⁹⁵ Ali Erdoğan, "Seydişehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/25-27.

Takriz bölümünün başlangıcında Mahmut Esad Efendi, eseri zevkle okuduğunu söyledikten sonra böyle bir eseri ortaya koyduğu için Süleyman Sırrı'yı tebrik etmektedir.

Mahmud Esad Bey'e göre temrin usulü tecrübeler neticesinde anlaşıldığına göre dil öğretiminde en kestirme yoldur ve bu usul evvela Fransız Emile Otto tarafından İtalyanca sarf ve nahiv öğretiminde uygulanmıştır. Daha sonra ise bu usul İngilizler, Almanlar ve sonra da tüm Avrupa tarafından kullanılmaya başlanmış, bu usul sayesinde çok fazla zaman alan dil öğrenimi daha kolay hâle gelmiştir. Böylece Almanlar, Fransızlar ve Ruslar birbirlerinin dillerini bu yöntem sayesinde anlamaya başlamışlardır.³⁹⁶

Mahmud Esad Bey Osmanlı'da dil öğretiminde kolaylaştırma çalışmalarının yukarıda bahsi geçen usulün Farsça öğretiminde kullanılması ile başladığı ve bu usul sayesinde Osmanlı talebelerinin Farsça'yı rahat bir şekilde öğrendiklerini, adını bile duymaktan korktukları bu dille yazılmış eserleri rahat rahat okuyabilecek duruma geldiklerini iddia eder.

Onun nazarında Osmanlı'da Arapça'nın tahsilini kolaylaştırmak için atılan bir diğer adım -ki yukarıda aktarıldığı üzere bunun ilk adımı bu usulün Farsça üzerinde deneyimlenilmesi idi- yani ikinci merhale Mehmet Zihni Efendi'nin *el-Müntehab* adlı eseridir. Bu eserle Arapça öğrenmek bir kat daha kolay hâle gelmiştir. Süleyman Sırrı Bey'in bu eseri de bu anlamda üçüncü bir aşamayı temsil etmektedir ve son derece faydalı olacaktır.

Mahmut Esad Bey'in aktardığı bu bilgiler son derece kıymetli olmakla birlikte onun takriz bölümünde ele almadığı fakat önemli gördüğümüz bir konuya temas edilmelidir. Şöyle ki: Osmanlı'da Hacı İbrâhim Efendi adındaki âlim Dârü'tta'lim adında bir mektep açmış ve bu mektepteki öğrencilere iki sene içinde iyi derecede tercüme yaptıracak³⁹⁷ bir eğitim metodu uygulamıştır. Dil öğretimine yönelik bu girişim oldukça başarılı olmuştur. Her ne kadar Mahmud Esad Bey bu konuya değinmemiş olsa da bahsi geçen girişimin Osmanlı'da çok ses getirdiği bilinmektedir.³⁹⁸

Mahmud Esad'ın değerlendirmelerine geri dönecek olursak son olarak şunları söylememiz gerekir: Onun nazarında Arapça hem şeriatın dili hem de

³⁹⁶ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, Takriz Bölümü.

³⁹⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 4/975.

³⁹⁸ Bk. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 4/971-975.

Osmanlı lisanının önemli bir parçası olduğu için Arapça'ya sarf edilecek hizmet çok önemlidir. Bu sebeple o, Süleyman Sırrı Efendi'ye hitaben: “Zât-ı âlilerinizin gayreti gıpta edilmeye layıktır.” demektedir.³⁹⁹

Mahmud Esad Efendi gibi donanımlı bir kişinin Süleyman Sırrı'ya yönelik bu ifadeleri Süleyman Sırrı'nın ilmî bir derinliği olduğunu, eserinin dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek kadar güçlü olduğunu bize gösterir. Ayrıca onun bu takrizde geçen ifadelerinde Süleyman Sırrı Bey'in eserini konumlandığı yer bu eserin aslında devam etmekte olan bir iyileştirme ve dil öğretimini modernleştirme sürecinin bir parçası olmak üzere yazıldığı fikrini de akıllara getirmektedir.

3.1.2 Eserin İthaf Edildiği Devlet Adamları

Süleyman Sırrı'nın eserine koyduğu ifade-i mahsûsa bölümünde eserini II. Abdülhamit Han'a bir teşekkür mahiyetinde kaleme aldığı ve onun beğenisine sunduğu görülmektedir. Zira eserlerine dair bölümde açıkça görüldüğü gibi onun Sultan Abdulhamit'e dualar ederek eserlerine başlamak gibi bir âdeti vardır.

Ek olarak bu ifade-i mahsûsa bölümlerinde dönemin Şeyhülislâm'ına⁴⁰⁰ da dua ettiği ve dolayısıyla eserlerini ona da ithaf ettiği anlaşılmaktadır.

3.1.3 Eserde Usul

Müellif eserde basitten zora doğru giden yumuşak geçişli bir yöntem takip etmekte ve detaylara girmekten kaçınmaktadır. Örneğin eserin ilk bölümü olan ve sarf ilmine ayrılan kısmında ilk on dört ünite klasik anlamda emsile çekimlerine dair derslerden oluşmakta ve bu kısımda mükâleme çalışmalarına henüz girilmemektedir. Ancak on beşinci ders itibariyle mühimme başlığı altında⁴⁰¹ fiillere bitişen zamirlere dikkat çeken müellif yavaş yavaş mükâlemeye geçilme vaktinin geldiğini hissettirmektedir. Şöyle ki bölüm sarfa ayrılmış olmasına rağmen müellif on yedinci üniteye kısaca ism-i işaret ve soru edatlarını vermekte⁴⁰² bu yolla hazırlayacağı diyalogların alt yapısını oluşturmaya çalışmaktadır. Nitekim on yedinci derse başlamak, yazmak, ezberlemek gibi kelimelerin Arapça-Türkçe karşılıklarıyla başlayan müellif⁴⁰³ istifham ve ism-i işaretle ilgili isim ve edatları

³⁹⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe, Takriz Bölümü*.

⁴⁰⁰ 1848-1919 yıllarında yaşamış, II. Abdülhamid döneminde şeyhülislamlık yapmış Cemâleddin Efendi'dir. Bk. Mehmet İpşirli, “Cemâleddin Efendi, Hâlidefendizâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/309.

⁴⁰¹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 26.

⁴⁰² Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 30.

⁴⁰³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 29.

verdikten sonra on sekinci derste tatbikat başlığıyla basit ve günlük konuşmaya uygun bir Arapça metne yer vermektedir.⁴⁰⁴ Metnin ilk satırları şöyledir:

سیدی هل بدأت بالدرس * نعم سیدی (بدأنا اليوم) بلطفه تعالى * بأى درس بدأت * (بدأنا) بالصرف *
أصبت سیدی * فان الصرف أم العلوم والنحو أبوها * سیدی كيف تقرأون الدرس * (نقرأ) بالكتابة * أصبت فيه
ايضا فإن العلم صيد والكتابة قيد * هل تحفظون دروسكم * نعم * فتفهمون وتعلمون الدرس * من حور هذ
الكتاب * أنا كتبت سیدی.

İleriye doğru metinlerin biraz zorlaştığını ve bu tercüme tatbikatlarında Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilmesi beklenen metinlerin de eklendiği görülür. Örneğin otuz dördüncü dersin konusu nefy-i istikbal⁴⁰⁵ yani gelecek zamanın olumsuzu konusudur. Burada öncelikle Süleyman Sırrı konuyu anlatır, konu ile ilgili malum ve meçhûl fiil çekimlerine yer verir, bunu yaparken sülâsi fiillerin malum ve meçhûl çekimlerinin tamamına mezid bablarınsa sadece müfred-gâib sigasına yer verir. Daha sonra “tasrifât” başlığı altında⁴⁰⁶ verdiği günlük dilde çok kullanılan kelimelerin manalarını yazar. Mesela bu üniteye suya batmak anlamına gelen el-ğarak, ezberlemek anlamına gelen el-hıfz, duymak anlamına gelen es-sem‘ ve yine yazmak anlamına gelen el-kitâbe ve benzeri kelimelere, ardından gelen otuz beşinci derste⁴⁰⁷ bu kelimelerden oluşan bir Arapça diyaloga yer verir. Bu diyalogda dersin başında lugat başlığı altında verdiği kelimeleri ve yine tasrifat başlığı altında verdiği kelime ve terkipleri kullanır. Akabinde bu kısımda aynı kelimelerin kullanıldığı Türkçe bir diyalog karşımıza çıkar.⁴⁰⁸

Müellifin eserin okutulma usulüne dair aktardığı maddeleri göz önüne alırsak⁴⁰⁹ müellifin burada geçen Arapça ve Türkçe metinlerden Arapça yazılanlarının Türkçe'ye tercümesini Türkçe yazılanların ise Arapça'ya tercümesini istediği açıktır. Bu usul hakkında sonraki başlıkta bilgi verilecektir.

Görüldüğü üzere müellif usulen öncelikle bir gramer konusunu detaylarına girmeden aktarmakta ardından bu konuya uygun bir metin hazırlamak maksadıyla bazı kelimelere yer vermekte, bunların manalarını açıklamakta, ardından da her iki dilde aynı kelimelerin kullanıldığı karşılıklı diyalogları yazarak öğrencinin bunları diğer dile tercüme etmesini istemektedir. Bu anlatılanlara işaret eden bir pasajı

⁴⁰⁴ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 30.

⁴⁰⁵ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 48.

⁴⁰⁶ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 49.

⁴⁰⁷ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 50.

⁴⁰⁸ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 49-50.

⁴⁰⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, İhtârat sayfası.

buraya nakletmek istiyoruz. Ancak ifade edelim ki müellif bunları satır üzerine yazmış, şema haline getirmemiştir. Biz daha iyi anlaşılması için müellifin koyduğu tertibi bozmadan onun ifadelerini hem burada hem de bundan sonraki nakillerde şema hâlinde vereceğiz.⁴¹⁰

تصريفات							
الغمس	الغرق	السمع	الحفظ	الجمع	الكتاب		
طالدير مق	صويه باط مق	ايشتمك	ازبرله مك و صقلامق	طوبلامق	يازو يازمق		
الفهم	الخلط	النزول-الهبوط	الذهاب	القرأة- التلاوة	الاضاعة		
اكلامق	قار يشدير مق	اينمك	كيتمك	اوقومق	ضايغ ايتمك		
النفع	القصد	الشغل					
	ديله مك	او غراشمق					
لغت							
ماء	متى	قعره	كلام	بعد	تحت	قبل	اليوم
صو	نه وقت	ديبي	سوز	بوندن صكره	مكتبك التنده	درسندن اول	بوكون
تطبيقات							
هل لا يغمس هذا يده فى الماء				لا			
متى يغمس				لا يغمس بعد			
هل لا يغرق من وقع فى هذا الماء				لا فان قعره قريب			
اسمع كلامى				لا (اسمعه)			
لم (لا تسمعه)				لعدم حفظك ما اقول لك			
لا تجتمعون بعد اليوم هنا				لم (لا نجتمع)			
لان تكتبو دروسكم فان لم تكتبوها لا تفهمونها لا تخلدون بالأجانب فى زمان المذاكرة فان الاختلاط بالناس يوجب الإفلاس							
ترجمة							
بوكون اياغمى صويه سوقميه جقميم				خير سوقميه جقسك, سوقمغه حاجت قالمدى.			
بر شى سويله سم ايشيدير ميسك				ايشتميه حكم			
نيجون ايشتميه جكسن				طوغرى سويلمديكك ايجون,			

⁴¹⁰ Süleyman Sırrı, *Teshilü'l-lehçe*, 49-50.

	بن بو کتابلری طوبلیه جغم، سن بو کتا بی یازمه جقسک، و بنم سوزمی اکلا میه جقسک...
--	--

3.1.4 Eserin Takrir Yöntemi

Süleyman Sırrı yine eserin ilk sayfalarına numara verilmeksizin eklenen ve ‘ihtârât’ başlığıyla kaleme aldığı bazı uyarıları eseri okutacak olanlarla paylaşmaktadır. Daha açık bir ifadeyle eserin beklenen faydayı sağlaması için yapılması gerekenleri ve uygulanacak yöntemi aktarmaktadır. Bu yöntem özetle şöyledir:

- “1. Bâbların çekimleri öğrencilere güzelce ezberletilmeli,
2. Her bâbın vezni, mevzûnu, alameti, binası, mevzûnâtın diğer vezinlere tatbiki, bâblarda eklenen harflerin aslî harflerden ayırım yöntemi öğretilmeli,
3. Emsile-i muhtelif ve emsile-i muttarideden her birinin mezkûr bâblara tasrifi ve bu bâblarda kazanacakları manalar söylenmeli, anlatılmalı ve öğretilmeli,
4. Her bâb hakkında örnek olarak alta yazılan kelimeler kullanılan bâblara çekimlenerek ifade edecekleri anlamlar belletilmeli ve manaları ezberletilmeli,
5. Bu kelimelerden tertip edilen mükâlemeye dair ibareler çözümlenmeli ve uygulama yaptırılmalı,
6. Bu kelimelerden oluşturulan Türkçe metinler Arapça’ya Arapça metinler de Türkçe’ye sözlü ve yazılı olarak tercüme ettirilerek talebe mükâlemeye alıştırmalı.”

Süleyman Sırrı son olarak da bu altı vazifeden asla uzaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır.⁴¹¹

Bu maddeler eserin nasıl okutulması gerektiğini gösteren bir kılavuz görüntüsündedir ve eserin başarısı müellife göre bu yöntemin takip edilmesinde yatmaktadır. Süleyman Sırrı bu konuyu ifade-i mahsusa kısmında da dile getirmiş ve eserin başarısının bu usulün gerektiği şekilde uygulanması halinde süratle gerçekleşebileceğine şu sözleriyle dikkat çekmiştir:

“Hem kavâid-i sarfiyye ve Arabiyye’yi ta’lim ve hem de usûl-i muhâvere ve mükâlemeyi tefhîm için yoluyla tedrîs ve tederrüs olduğu halde pek az bir zaman zarfında kemâliyle lisan-ı Arab üzere mükâleme ve muhâvere ve her türlü ibâre-i Arabiyye’yi halle iktidâr hâsıl olacak surette Teshîlû’l-lehce ves-sarf fi üsûlî’l-mükâlemeti’l-‘Arabiyye ünvanıyla bir risale-i suhûlet-i isâle tertip ve te’lifîyle arz-ı hizmet ve sadâkâte ve sahâyıf-ı kemâlât-efzây-ı ahd-i celîl-i mülûkânelerinden tezyil-i nâm-ı rukiyyete ibtidâr eyledim.”

⁴¹¹ Süleyman Sırrı, *Teshîlû’l-lehçe*, İhtârât sayfası. Eserde bu bölüme sayfa numarası verilmemiştir.

3.1.5 Eserin Bölümleri

Eser iki kısımdan müteşekkil olup birinci kısım sarf konularının da içinde bulunduğu doksan iki dersten meydana gelmektedir.⁴¹² Bu kısım “*Teshîlü’l-lehçe ve’s-sarf fî usûli’l-mükâlemeti’l-‘Arabiyye*” şeklinde başlıklandırılmıştır.⁴¹³ İkinci bölümde ise elli sekiz ders olup, nahiv konularına değinilmiş ve bu kısım “*Usûl-i nahviyye tarikiyle mükâleme*” şeklinde isimlendirilmiştir.⁴¹⁴

3.1.6 Eserin Muhtevası

Eserin sayfa numarası verilmeyen giriş kısmında ifade-i mahsûsa, takrîz ve ihtârât sayfaları olduğu daha önce beyân edilmişti. Çalışmanın bu aşamasında ise eserin iki bölümden oluşan içeriğine dair bilgilere yer verilecektir.

Besmeleyle başlanılan eserde konular numaralandırılmış, ders başlıkları şeklinde verilmiştir ve eserin ilk bölümü olan sarf kısmında doksan iki ders bulunmakta olup bu kısım iki yüz beş sayfalık eserin yüz otuz üç sayfalık kısmına tekabül etmektedir. Şimdi bu kısma dair bilgiler verilecektir.⁴¹⁵

3.1.7 Sarf Bölümü

Sarf konularına ilm-i sarfın tarifi ile başlayan Süleyman Sırrı kelimelerin vezinlerinin (ف-ع-ل) ‘feale’ harflerinden mürekkebe olduğunu ifade ettikten sonra emsile-i muttaride ve emsile-i muhtelifenin tariflerini vermiştir.⁴¹⁶

Emsile-i muhtelif çekimlerinde 24 bâbın hepsi açıklamalarıyla beraber verilmiş ve (نصر) ‘nasara’ fiil kalıbı kullanılmıştır. Bu çekim esnasında fiilin yanına ilk başta parantez içinde lafzı, altına ismi yani mazi mi muzari mi olduğu, en sona da mânâsı yazılmıştır. Sonra ki çekimlerde de fiilin lafzı için ‘ل’ lam harfi, ismi için ‘ا’ elif harfi, mânâsı için de ‘م’ mim harfi sembol olarak kullanılmıştır.⁴¹⁷

ناصر	ل
اسم فاعل	ا
ياردم ايديجي, ايدن	م

örneğinde olduğu gibi...

Tasrifin bâblarının kırk bir olduğunu ifade eden müellif, bu bâbları dört kısma ayırmıştır. Bunlar: Sülâsî mücerred, rubâî mücerred, sülâsî mezîdün fîh, rubâî mezîdün fîhdir. Sülâsî mücerred konusunda her bâbın veznini, mevzûnunu,

⁴¹² Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 132.

⁴¹³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 12.

⁴¹⁴ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 133.

⁴¹⁵ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 12-132.

⁴¹⁶ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 12-13.

⁴¹⁷ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 14.

alâmetini ve binâsını vermiş, vezin olarak (فعل) ‘feale’ fiil kalıbını kullanmıştır.⁴¹⁸ Bu şekilde sülâsî mücerred-sülâsî mezîd, rubâî mücerred-rubâî mezîd olan tüm bâbların taksîmâtını yapmıştır.⁴¹⁹ Bu taksîmattan sonra gelen mülhakât konusunun sonunda ‘tenbih’ adı altında küçük bir hatırlatma vermiş ve kelimelere ziyâde kılınan harflerin (اليوم تنساه) harfleri olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁰

Eserde aksâm-ı seb‘a’nın hepsi ders on dörtte anlatıldıktan sonra, bir sonraki derste ilk kez ‘mühimme’ başlığı verilmiş ve burada önemli bilgilere temas edilmiştir.⁴²¹ Mühimme adı verilen bu bölümde fâilin kemmiyeti itibariyle fiili müfret, tesniye, cemî şeklinde üçe ayırmıştır. Yine fâilin keyfiyeti itibariyle fiili müzekker ve müennes olarak, hitab keliması itibariyle de mütekellim-muhâtab-gâib olarak üçe ayırmış ve her birini aşağıdaki gibi örneklendirmiştir.⁴²²

Kemmiyet itibariyle:

يعلم تعلم تعلمين أعلم	(مضارع مفرد)
يعلمان تعلمان تعلمان تعلمان	(مضارع تثنيه)
يعلمون يعلمون تعلمون تعلمن	(مضارع جمع)

Keyfiyet itibariyle:

يعلم يعلمان يعلمون تعلم تعلمان تعلمون	(مذكر)
تعلم تعلمان يعلمن تعلمين تعلمان تعلمن	(مؤنث)

Hitab keliması itibariyle:

أعلم نعلم	(مضارع متكلم)
تعلم تعلمان تعلمون تعلمين تعلمان تعلمن	(مضارع مخاطب)
يعلم يعلمان يعلمون تعلم تعلمان يعلم	(مضارع غائب)

Eserin bu bölümü sarf bilgilerine tahsis edilmiş olmasına rağmen mükâlemeye geçişin bir alt yapısı olmak üzere on yedinci derse başlamak, ezberlemek, anlamak ve yazmak gibi basit fiillerin Türkçe-Arapça karşılıkları verilerek başlanmış ardından kelimât-ı istifhâm ve ism-i işaretler bu kısımda Türkçe manaları ile yer almıştır.⁴²³ Nitekim bunu takip eden derste ilk kez ‘tatbikat’ bölümüne yer verilerek burada bahsi geçen fiillerin kullanımı mükâleme yoluyla

⁴¹⁸ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 15-16.

⁴¹⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 15-23.

⁴²⁰ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 24.

⁴²¹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 25-26.

⁴²² Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 26-27.

⁴²³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 29-30.

pekiştirilmek istenmiştir. Aşağıdaki cümleler bahsi geçen çabanın ilk tezahürleridir.⁴²⁴

سیدی هل بدأتم بالدرس * نعم سیدی (بدأنا اليوم) بلطفه تعالى

کیف تقرأون الدرس * (نقرأ) بالكتابة

Müellif emsile-i muhtelifi içinde bulunan tüm sîgaların tek tek muttaride çekimlerini otuz bir ve altmış sekizinci sayfa aralıklarında yapmıştır.⁴²⁵

Fiil-i mâzinin muttaride çekimi esnasında müellif, muhtemelen mükâlemeye uygun olacağını düşündüğünden farklı bir yöntem uygulayarak fiilin failini -ki bu durumda müpteda oluyor- zahiren yazmıştır.⁴²⁶ Bu yöntemi fiili muzârîde de uyguladıktan sonra⁴²⁷ diğer fiil çekimlerinde uygulamamıştır.⁴²⁸

Mâzi fiildeki uygulamayı misalle açıklamak istiyoruz:

مذكر غائب)	رجل علم	رجلان علما	رجال علما
	بر ار بیلدی	اکي ارلر بیلدی	جميع ارلر بیلدی
مؤنث غائبه)	امراة علمت	امراتان علمتا	نساء علمن
	بر قادين بیلدی	ایکی قادينلر بیلدی	جميع قادنلر بیلدی

Bu örneklerde müellifin tek düze bir fiil çekimi yerine talebeyi mükâlemeye alıştırarak şekilde isim cümleleri içinde fiil çekimlerini gerçekleştirdiği görülmektedir.

Muttaride çekimlerinin ardından mezid fiilere geçilmekte,⁴²⁹ bu bölümde fiiller sülâsî mezîd fiil kalıplarına nakledilmektedir.⁴³⁰

Misalle açıklayalım:

اعلم	علم	عالم	اعتلم	تعلم	تعالم	استعلم
------	-----	------	-------	------	-------	--------

⁴²⁴ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 30.

⁴²⁵ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 31-68.

⁴²⁶ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 31.

⁴²⁷ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 34.

⁴²⁸ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 43-45.

⁴²⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 33.

⁴³⁰ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 34-37.

بلمك ايستدي	بيليشدی	اوكرندی	بيلىندى	بيليشدی	اوكرندی	بيليردی
----------------	---------	---------	---------	---------	---------	---------

Bu örneklerde daha önce çekimi yapılan (علم) ‘alime’ mâzi fiilinin diğer bâblardaki mâzi karşılığının intikâli yapılmıştır.⁴³¹ Böylece sülâsî mezîd bâblardaki çekimlerin de pekiştirilmesi hedeflenmiştir. Mezîd bâblara nakilde altlarına Türkçe olarak anlamlarının verilmesinin⁴³² o dönemde bu noktada yaşanan bir sıkıntıya yani Arapça öğrenenlerin fiillerin diğer bâblara naklinde anlamı yakalama noktasında zorlandıklarına işaret ediyor olması muhtemeldir.

Tasrîfât bölümlerinde çok sayıda Arapça kelimenin ve bunların altlarında Türkçe anlamlarının verilmesi⁴³³ eserde mükâlemenin esas alındığına işarettir.

Kelime anlamlarına yönelik olarak (لغت) ‘lugat’ adlı başlıkların altında Arapça kelimeler Türkçe anlamlarıyla verilmiştir.⁴³⁴ Arka arkaya tasrîfat, lugat ve tatbikât bölümlerinin olması⁴³⁵ dikkate şâyân bir durumdur. Çünkü müellifin eserinin ilk bölümü olan sarf bölümünde bu kadar çok mükâlemeye yönelik alıştırmalar vermesi sarf ilmini kelimelerin tasrifini yapan bir ilim olmanın ötesinde gördüğünün ve onu mükâlemenin hizmetine sunmak istediğinin göstergesidir.

Eserin bu bölümünde mükâlemeyi geliştirmeye yönelik bir diğer faaliyet ise tercüme bölümleridir. Bu bölümler oldukça fazla olup Osmanlı Türkçesi’yle yazılmıştır.⁴³⁶ Bu tercüme bölümleri anlatılan konuya gramatik anlamda bağlıdır ve o ünitenin başında verilen kelimelerden oluşturulmuştur. Dolayısıyla müellif tabir yerinde ise her bir üniteye gramer bilgisi vermenin yanında kelime ezberi, Arapça’dan Türkçe’ye tercüme ve Türkçe’den Arapça’ya tercüme yaptırarak birçok dil yetisini aynı anda geliştirmeye çalışmakta ve bunları eserin başından sonuna kadar sürdürdüğü bir dizayn içinde gerçekleştirmektedir.

3.1.8 Nahiv Bölümü

Eserde doksan üçüncü dersten itibaren nahiv konuları başlamakta ve bu kısım ‘Usul-i nahviyye tarikiyle mükâleme’ olarak isimlendirilmektedir.⁴³⁷

⁴³¹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 33.

⁴³² Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 41.

⁴³³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 40-41.

⁴³⁴ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 38-39.

⁴³⁵ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 40-44.

⁴³⁶ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 125-127.

⁴³⁷ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 133.

Nahiv kısmının ilk dersi kelimenin isim-fiil-harf şeklindeki taksimine ve bunların tariflerine tahsis edilmiştir.⁴³⁸ Sonrasında isimler muzhar ve muzmar olmak üzere taksim edilmiş ve tatbîkât bölümüyle konu pekiştirilmiştir.⁴³⁹ Bu noktadan itibaren birkaç ders zamirler bahsine ayrılmıştır. Burada zamirlerin munfasıl ve muttasıl halleri yine merfû ve mansub ve mecrur durumları üzerinde örneklerle durulmuştur. Bu kısımda da müellifin âdeti olduğu üzere konulara uygun olarak hazırlanmış cümlelerden oluşan diyalog tarzı Arapça metinlere yer verilmiştir.⁴⁴⁰ Ancak bu kısma kadar Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilecek metinlere tesadüf edilmemiştir.

Zamirle ilgili konular doksan yedinci dersle sona ermekte ve zâhir isme dair konular başlamaktadır. Bu noktada müellif isimleri ism-i alem, ism-i hâs, ism-i cins, ism-i işâret, ism-i mevsûl ve ism-i aded⁴⁴¹ şeklinde bir taksimata tabi tutmuştur. İsm-i aded konusu dört kısma ayrılmıştır. Bu kısımlar a'dâd-ı asliyye, a'dâd-ı vasfiyye, a'dâd-ı kesriyye, a'dâd-ı tevzi'yye⁴⁴² şeklindedir. Bunlar aşağıdaki gibi verilmiştir:

A'dâd-ı asliye: ⁴⁴³

مذكر: احد اثنان اثنتان ثلاثة اربعة خمسة
مؤنث: احدى اثنتان اثنتان ثلث اربع خمس

A'dâd-ı vasfiyye: ⁴⁴⁴

مذكر: واحد وحادى ثان ثالث رابع خامس
مؤنث: واحدة وحادية ثانية ثالثة رابعة خامسة

A'dâd-ı kesriyye: ⁴⁴⁵

نصف ثلث ربع خمس
يارم اوجه بر درتده بر بشده بر

A'dâd-ı tevzi'yye: ⁴⁴⁶

احد موحد ثناء مثنى ثلث مثلث رابع مربع خماس مخمس
برر برر ايكيشر ايكيشر اوجر اوجر دردر دردر بشر بشر

⁴³⁸ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 133.

⁴³⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 134-135.

⁴⁴⁰ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 134-140.

⁴⁴¹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 140.

⁴⁴² Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 143.

⁴⁴³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 143-144.

⁴⁴⁴ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 144.

⁴⁴⁵ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 144.

⁴⁴⁶ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 145.

Doksan sekizinci ders ism-i işaretlere ayrılırken doksan dokuzuncu derste ism-i mevsul konusu yer alır.⁴⁴⁷

Eserin nahiv bölümünde kullanılan yöntemi müşahhas bir örnekle aktarmak adına bu konunun işlenişine dair biraz tafsilata girmek istiyoruz: İlk olarak müellif burada ism-i işaretlerin müennes ve müzekker formlarını Türkçe karşılıkları eşliğinde basit bir şekilde detaya girmeden şöyle aktarır: “Müfret müzekker ellezi: ol, şol; tesniye müzekker: ellezâni, ellezeyni: ol veya şol iki şeyler; müfret müennes: ol, şol; tesniye müennes elletâni, elleteyni: ol, şol iki kişiler; cem, ellezîne, ellâi, ellevâi: ol, şol şeyler...”

Konu anlatımı yukarıda görülen sadelik ve basitliktedir. Konunun uygulama ve mükâleme alıştırmalarının yapılması adına müellifin ödev olarak verdiği ve girişteki tavsiyeler bölümünde muallimlerin öğrenciye talim ettirmesini istediği metin formundaki tatbikat ve tercüme kısımları ise şu şekildedir:⁴⁴⁸

ما الذى اشغلك اليوم* (التى اشغلتنى) كتابة هذه الاوراق* لمن تكتبها* للذين يطالعونها* المرأة التى ارسلتها قد جاءت* هل رأيت المرأتين اللتين غسلتا ثوبك* نعم* متى رأيتهما* امس* ماذا طلبتا* اجرة الغسل* هل جاء من ارسلته بما تطلبه* نعم* أى رجل* أية امرأة* جاء* جاء فلان* قل لهذين الطالبين اللذين لم يذهبا إلى المكتب أمس* قد انقطع الدرس للامتحان.

اول كيمسه كلديمى, اول شئى كه بكا وعدايلدك اداسى لازمدر, شول بر قاديئلركه اولربنك ايشيله اوغراشمز لر لايق مجازات لردر, اول بر طلبه لركه وظيفه لرينى ايقا ايتمز لر تلطيفه لايق دكلدر.

Eserin geri kalan kısmında ders başlıkları altında hemen hemen eserin tamamına hâkim olan usulle zarf-ı mekân,⁴⁴⁹ zarf-ı zamân, kelimât-ı istifhâmiye,⁴⁵⁰ kelîmât-ı şartiyye, hurûf-ı cer,⁴⁵¹ hurufü’l-müşebbehe bi’l-fiil (İnne ve kardeşleri), hurûf-ı n-nefy, hurûf-ı l-atf,⁴⁵² hurûf-ı n-nidâ, hurûf-ı t-tenbîh, hurufü îcâb-hurufü tasdik, edevât-ı tefsîr, harf-ı tevakku‘, hurufü’t-termîm ve’t-tahdîd⁴⁵³ gibi nahve yönelik konular işlenmiştir. Sarf bölümünden farklı olarak nahiv bölümünde tasrifât ve lugat başlıkları altında metinlere hazırlık olması için verilen kelime ve manaları bu kısımda görülmemektedir.

⁴⁴⁷ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 142-143.

⁴⁴⁸ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 143.

⁴⁴⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 145.

⁴⁵⁰ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 146.

⁴⁵¹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 148-149.

⁴⁵² Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 150-151.

⁴⁵³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 152- 154.

Müpteda-haber, haberin tekaddümü, müstesna, sıfat-mevsuf, lâ en-nâfiye li'l-cins gibi nahiv konularına yer verilmemiştir. Bu durum çok bilinen ya da az kullanılan gramer konularının müellif tarafından kitaba alınmadığını düşündürmektedir.

3.1.9 Esmâ-i Lügaviyye

Kitabımızın iki bölümden oluştuğunu ilk bölümün sarf bölümü, ikinci bölümün nahiv bölümü olduğunu daha önce söylemiştik. Ancak her ne kadar yeni bir bölüm başlığı şeklinde gelmese de nahiv konularını işledikten sonra müellif, esma-i lügaviyye başlığı altında mükâlemeye dair birtakım kelimeler ve bunların Türkçe anlamlarını vermeye başlamıştır.⁴⁵⁴ Bu kısmın eserde üçüncü bir bölüm olması kanaatimizce daha uygun olurdu ancak müellif buna gerek duymamıştır. Bu başlık altında müellifin verdiği kelimelerden bir kısmı şemaya döküldüğünde çıkan tablo aşağıdaki gibidir. Ancak eserde verilen kelime ve kelime gruplarının sayısının bundan çok daha fazla olduğu unutulmamalıdır. Biz burada eserin genel karakterini yansıtmak adına bunlardan bazılarını yer vermekteyiz:

İnsana Müteallik:⁴⁵⁵

بنت	شاب	امراة	رجل	بشر
قز	دليقانلى	قادين	اركك	انسان
	ثيب- ارملة	بكر- عذراء	عافر	كهل
	طول قارى	قز او غلان قز	طوغرميان قارى	اوتوز ياشنه وارمش

Âzây-ı Hayevâne Müteallik:⁴⁵⁶

نصيه-جبهة	عين	وجه	رأس- رؤس
الين	كوز	يوز	باش- باشلر

Harp ve Kıtâle Müteallik:⁴⁵⁷

ساقه	اغتنام	(راية-لوا- علم)	خدعة	حرب
ارقهد بر اقليان	غنيمت المق	سنجاق	حيله	جناك

⁴⁵⁴ Süleyman Sırrı, *Teshilü'l-lehçe*, 154.

⁴⁵⁵ Süleyman Sırrı, *Teshilü'l-lehçe*, 154.

⁴⁵⁶ Süleyman Sırrı, *Teshilü'l-lehçe*, 155-156.

⁴⁵⁷ Süleyman Sırrı, *Teshilü'l-lehçe*, 163-164.

Semâya Mûteallik:⁴⁵⁸

ثلج	قطرة	وابل	قمر	شمس	سما-فلك
قار	طامله	شدتلى يغمور	اي	كونش	كوك

Mekâna Mûteallik:⁴⁵⁹

تَلّ	صخر	غيضة	طين	ارض
تبه	قيا	اورمان	جامور	ير

Cevânib ve Etrafa Mûteallik:⁴⁶⁰

يسار, شمال	يمين	تحت	فوق	جنب
صول	صاغ	الت	اوست	يان

Su-Irmak ve Denizlere Mûteallik:⁴⁶¹

عمود	جزيرة	بحر	نهر
ديرك	أطه	دكز	ارماق

Evvânâ ve Ekyâle Mûteallik:⁴⁶²

اوقية	كيل	موزون	وزن
اوقه	كيله	طارتيلان	طارتى

Hayevânâtâ Mûteallik:⁴⁶³

خيل	سرج	حمار	مهر
أت سوريسى	اكر	اشك	طاي

⁴⁵⁸ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 165-168.

⁴⁵⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 168.

⁴⁶⁰ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 169.

⁴⁶¹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 170.

⁴⁶² Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 172.

⁴⁶³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 173.

Hane ve Eve Müteallik:⁴⁶⁴

باب	قفل	مفتاح	اساس
قبو	كلید	أناختار	تمل

Bahçelere Ağaç ve Meyvelere Müteallik:⁴⁶⁵

نبات	شجر	اصل	تفاح
اوت	اغاج	كوك	الما

Çiçeklere Müteallik:⁴⁶⁶

الورد	الشوك	نرجس	زنبق
كل	ديكن	نركس	زانبق

Sanayi-Çarşı-Pazara Mütallik:⁴⁶⁷

سوق	فران	سگر	قطن
جارشو	فرونجی	شكر	باموق

Madenlere Müteallik:⁴⁶⁸

نحاس	حديد	درهم	دينار
باقر	تيمور	سكه لی رلیج كموش	سكه لی رایج التون

Mükâlemeye yönelik olarak hazırlanmış bu bölümde de çok sayıda tercüme ve tatbikât alıştırımlarının bulunduğunu ifade etmek isteriz.⁴⁶⁹

3.2 Miftâh-ı Mükâleme-i ‘Arabiyye Adlı Eserde Muhteva ve Yöntem

Bu başlık altında hakkında çalışmanın ikinci bölümünde detaylı bilgi verilen Zeki Mugâmiz’in H. 1322 senesinde İstanbul’da yayımlanan ve ekleriyle beraber iki yüz otuz sayfadan oluşan Arapça mükâlemeye yönelik hazırlanmış ve Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış eseri incelenecektir.

⁴⁶⁴ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 179.

⁴⁶⁵ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 186.

⁴⁶⁶ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 189.

⁴⁶⁷ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 190.

⁴⁶⁸ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 196.

⁴⁶⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 194-195.

3.2.1 Eserin Te'lif Sebebi

Eserin girişinde neden yazıldığına dair herhangi bir mukaddime ya da ithaf sayfası bulunmamaktadır. Bununla beraber eserin sonuna müellif ya da matbaa tarafından konulmuş olduğu anlaşılan 'Lahika' bölümünde kitabın müptediler için tertip edildiği ve asıl maksadının sarf nahiv öğretmek değil mükâleme olduğu net bir şekilde beyan edilmiştir.⁴⁷⁰

Zeki Mugâmiz'in hayatına dair bölümde onun Arap-Osmanlı kardeşliği cemiyeti üyelerinden olduğunu ifade etmiştik. Şam mebusu Azmzâde Şefik el-Müeyyed başkanlığında İstanbul'da 1908 yılında kurulan bu cemiyetin, Arap vilayetlerinde reform yapılması ve Arapça'nın eğitim dili olması gerektiğini savunma adı altında Araplığı öne çıkarmaya çalıştığına ve Meclis-i Mebusân'da Arap muhalefedinin özünü oluşturduğuna dair bilgiler mevcuttur.⁴⁷¹ Buradan hareketle Zeki Mugâmiz'in bir Arap olarak böyle bir eser kaleme almakla Osmanlı tebaasının Arapça'yı daha fazla konuşabilmesini sağlamaya çalıştığını ve bu yolla mensubu bulunduğu cemiyetin düsturlarına hizmet etme gayesi içinde bulunduğu düşünmek mümkündür. Eserin muhtelif yerlerinde Arap şairlerine ve Arap kültürüne dair unsurların yer alması⁴⁷² bu düşüncüyü desteklemektedir. Onun Arap ediblerinden bazılarına dair Osmanlı Türkçesi ile neşrettiği biyografik makalelerinin bulunması en azından bilinçaltında bu duyguları taşıdığını düşündürmektedir.

3.2.2 Eserin Muhtevası

Eserde müellif tarafından yapılmış bir bölümlene söz konusu değildir. Gramer konuları her ne kadar başlıklarda yer alıyor olsa da maksat mükâleme olduğundan başlıktaki gramer konusuna ait örnek kelimelere⁴⁷³ ve ilerleyen bölümlerde örnek cümlelere⁴⁷⁴ eserde yer verilmektedir. Kısacası eser gramer konularını örnek kelime ve cümleler üzerinden işlemekte, doğrudan bu konuları mükâleme pratikleri içerisinde vermektedir.

Yukarıda anlatılanların daha iyi anlaşılması için tesniye⁴⁷⁵ konusunu müellifin kitapta ele aldığı şekilde ancak panoya aktararak veriyoruz:

⁴⁷⁰ Zeki Mugâmiz el-Halebi, *Miftâh-ı Mükâleme-i 'Arabiyye* (İstanbul: Daru'l-Hilâfeti'l-Âliye ve Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322), 218.

⁴⁷¹ Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1/Ortadoğu Özel Sayısı (Ekim 2016), 134.

⁴⁷² Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 176,180.

⁴⁷³ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 7.

⁴⁷⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 64.

⁴⁷⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 7.

تشبيه	
ایکی کشی	رجلان (رجل)
ایکی قادین	امراتان (امراة)
ایکی پاکش	غلطتان (غلطة)
ایکی کلیم	بساطان (بساط)
ایکی قیو	بئران (بئر)
ایکی جوز	جوزتان (جوزة)
ایکی دلیقانلی	فتیان (فتی)
ایکی البسه	کساءان (کساء)
ایکی خطا	خطان (خطأ)
ایکی دکنک	عصوان (عصا)
قوشاق	حزامان (حزام)

Buna karşılık zaman zaman dipnotlarda bir takım gramer konuları hakkında birkaç cümle ile açıklamaların geldiği de görülür ancak bunlar eserde gramer konularının da yer aldığını söylemeye yetecek çoğunlukta değildir. Buna dair eserin muhtelif yerlerinde verilmiş dipnotlardan bazı örnekleri paylaşmak yerinde olacaktır:

“Tesniye halinde bulunan elfâz-ı Arabiyye daima kesra ile nihayetlendirilir. Tesniye iki kişiye veya iki şeye delalet eder.” “Hurûf-ı şemsiyye harf-i tarifi lâminin telaffuzdan iskât eden harflerdir.” “Arapça’da harekât ve bunların birine kâim olan harfler te’sîrât-ı sarfiyye ve nahviyyeye göre tebdil ederler. Bâlâdaki isnâni ve isnetâni gibi tesniyeler hâl-i refde bâlâdaki şekillerde bulunurlar. Hâlet-i nasb ve kesrede ise isneyni ve isneteyni şeklinde tahavvul ederler. Hâl-i refde olan işrûne selâsüne hâl-i nasb ve cerde işrûne selâsüne şeklinde yazılır.”⁴⁷⁶

Eserde ilk başlıklar müfred-cemi ve tesniye konusuna dairdir ve konu anlatımı yapılmadan direkt konuyla ilgili bolca örnek verilmiştir. Aşağıdaki tabloda bunun bir örneği mevcuttur:⁴⁷⁷

سید-افندی سیده-خانم	جارية- قومشو قادین قیز	جار – قومشو
---------------------	------------------------	-------------

Görüldüğü gibi bazı kelimelerin hem müzekkeri hem müennesi verilmiştir. Cemîlerde ise müellif aşağıdaki örnekteki gibi Türkçe anlamı vermekle yetinmiştir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Zeki Mugâmis, *Miftâh*, 7, 15, 20.

⁴⁷⁷ Zeki Mugâmis, *Miftâh*, 2, 4, 7.

⁴⁷⁸ Zeki Mugâmis, *Miftâh*, 4.

أسلحة- سلاحر	قرطاس (قرطاس)- كاغلر
--------------	----------------------

Tesniye konusunda da kelimelerin yanına parantez içinde tekileri verilmiş ve anlamlarına işaret edilmiştir:⁴⁷⁹

فتيان (فتى)- ايكى دليقاتلى	رجلان (رجل)- ايكى كشى
----------------------------	-----------------------

Görüleceği üzere gramer kitaplarında alışılan müfret-tesniye ve cemî sıralaması müellif tarafından değiştirilmiş ve müfret-cemî öne, tesniye ise sona yazılmıştır. Bunun nedenini müellifin verdiği dipnota bakarak çıkarmak mümkündür. Konuyla alakalı verdiği dipnotta o, tesniyenin Türkçe’de karşılığının bulunmadığına işaret eder.⁴⁸⁰ Dolayısıyla müellifinin dili öğretmek istediği kitlenin dilini dikkate alarak bazı konularda takdim-tehir yoluna gittiğini varsaymak mümkündür. Müellifin örneğin ‘ehl’ kelimesinin manasını verirken dipnot koyup burada Osmanlı dilindeki ‘ehl-i vukûf’ tabirini dikkatlere sunmaktadır ve bunun manasını da “Bu adam şu işe ehildir.”⁴⁸¹ şeklinde cümle içinde kullanmaktadır. Bu durum yine onun hedef kitlenin dili üzerinden giderek mükâlemeyi kolaylaştırma gayreti içinde olduğu şeklinde değerlendirilmelidir.

Müellif bazen dipnotlarda tercüme inceliklerine de değinir. Mesela bir dipnotta kurşun kelimesi Arapça olmadığı için rengi ifade ederken nisbet yâsı ile ‘kurşûnî’ demenin doğru olmadığını söyler. Ona göre doğru olan ‘rasâsî’ demektir.⁴⁸² Bu inceliklere yer verişisi onun bir mütercim oluşuyla ilgilidir.

Müellif, sayıları a’dâd-ı asliye⁴⁸³ ve adâd-ı tertibiyye⁴⁸⁴ olarak iki kısımda incelemiştir. Birden on dokuza kadar sayıların müzekker ve müenneslerini verdikten sonra; yirmi, otuz, otuz bir, otuz iki, kırk, ...yüze kadar devam etmiş, yüzer yüzer bine kadar sayıların bitiminde de konuyla ilgili örnekler vermiştir.⁴⁸⁵

sayısının üstüne (*) işareti koyarak dipnota not düşen müellifin⁴⁸⁶ “Mie’deki elif telaffuz olunmaz” şeklinde uyarılarda bulunduğu görülmektedir.

Adâd-ı tertibiyye konusunda birinci-ikinci-üçüncü şeklinde sıra sayıları hem müennes hem de müzekker olarak verilmiştir:⁴⁸⁷

سدس- التیده بر سبع- یدیده بر

⁴⁷⁹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 7.

⁴⁸⁰ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 7.

⁴⁸¹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 6.

⁴⁸² Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 12.

⁴⁸³ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 18.

⁴⁸⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 23.

⁴⁸⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 18,22.

⁴⁸⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 21.

⁴⁸⁷ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 23.

gibi kesirler ve katlarına değinilmiştir.⁴⁸⁸

Eserde gramer konuları şu başlıklarda incelenmekte ve bu başlıkların altında gramere dair çok sayıda örneğe yer verilmektedir. Bu bağlamda eserde örneklerine yer verilen gramer konularının listesi şu şekilde verilebilir:

İsm-i fail- ism-i fâilden masdar,⁴⁸⁹ ism-i mefûlden masdar,⁴⁹⁰ ism-i tafdilden masdar,⁴⁹¹ ism-i mekân,⁴⁹² ism-i âlet,⁴⁹³ ism-i tasgîr,⁴⁹⁴ müpteda-haber,⁴⁹⁵ zamirler,⁴⁹⁶ ism-i mevsul,⁴⁹⁷ ef'al-i nâkısa,⁴⁹⁸ bazı ef'âl,⁴⁹⁹ ef'âl-i mütekârebe,⁵⁰⁰ inne ve kardeşleri,⁵⁰¹ istisnâ ve nidâ edatları,⁵⁰² tahzir edatları- nidâ ve tahzire ilhâkı caiz olan lafızlar,⁵⁰³ harf-i cer,⁵⁰⁴ muzâf-muzâfün ileyh,⁵⁰⁵ hâl,⁵⁰⁶ i'râbında hareke yerine harf olan kelimeler,⁵⁰⁷ gayr-ı munsarîf,⁵⁰⁸ sıfat-mevsûf,⁵⁰⁹ te'kid,⁵¹⁰ atıf harfleri,⁵¹¹ ism-i işâret ve zarflar,⁵¹² nefy harfleri,⁵¹³ hurûf-u istifhâm,⁵¹⁴ hurûf-u tasdik ve cevâb, mânay-ı sahibiyyeti mütezammin olan,⁵¹⁵ hurûf-u istikbâl,⁵¹⁶ müfâcât harfleri⁵¹⁷ vs...

Eserde müfret-cemi-tesniye gibi temel konuların hemen ardından sayfa yirmi sekiz ile altmış dört arasında kalan kısımda başlıkların tarzı değişmiş, bu

⁴⁸⁸ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 27.
⁴⁸⁹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 68,69.
⁴⁹⁰ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 74.
⁴⁹¹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 90.
⁴⁹² Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 96.
⁴⁹³ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 98.
⁴⁹⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 101.
⁴⁹⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 108.
⁴⁹⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 110.
⁴⁹⁷ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 112.
⁴⁹⁸ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 114.
⁴⁹⁹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 117.
⁵⁰⁰ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 123.
⁵⁰¹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 124.
⁵⁰² Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 126,128.
⁵⁰³ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 130,131.
⁵⁰⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 132.
⁵⁰⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 135.
⁵⁰⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 150.
⁵⁰⁷ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 157.
⁵⁰⁸ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 162.
⁵⁰⁹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 169.
⁵¹⁰ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 173.
⁵¹¹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 174.
⁵¹² Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 142,144.
⁵¹³ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 189.
⁵¹⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 192.
⁵¹⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 194,195.
⁵¹⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 197.
⁵¹⁷ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 198.

kısımda herhangi bir gramer konusu zikredilmeksizin Arapça kelimeler ve anlamları verilmiştir. Bu kısımda manalarıyla birlikte verilen kelime gruplarına dair örnekler şu şekildedir:

Haftanın günleri,⁵¹⁸ aylar,⁵¹⁹ tabiat alametleri,⁵²⁰ su,⁵²¹ arz,⁵²² dört ayaklı hayvanlar,⁵²³ kuşlar,⁵²⁴ haşerât,⁵²⁵ köy âlemi,⁵²⁶ köy mahsûlatı,⁵²⁷ çiçekler ve meyveler,⁵²⁸ ağaçlar,⁵²⁹ sebzeler,⁵³⁰ baharât,⁵³¹ madenler,⁵³² anne, baba, oğul, torun vb. akrabalığa yönelik kelimeler,⁵³³ insan bedenine (cism-i insan) yönelik kelimeler,⁵³⁴ melâbis vb....

Bu noktada müellifin konuları nasıl başlıklandığını ve buna dair örneklerle nasıl yer verdiğini göstermek istiyoruz. Örneğin baharâtla ilgili başlık ve buna dair kelimeler şöyledir:⁵³⁵

بهارات	
اناصون	ياسون
دارجين	قرفه
كميون	كمتون
بوبر, بهار	فلفل, بهار
طوز	ملح

Görüldüğü gibi burada günlük hayatta kullanılan kelimeler Türkçe anlamlarıyla beraber verilmiştir. Diğer konular için de aynı durum söz konusudur.

Bu noktada ifade etmek gerekir ki müellif ilk olarak konuşmada asıl olan kelimelere yani kelimelerin müfret tesniye cemi hallerine ardından da yine konuşan kişinin en çok ihtiyaç duyduğu sayılara yer vermiş, bunların yeterli olduğunu düşündüğünde kelime ezberletme aşamasına geçmiş gibidir. Çünkü bu bölümde

⁵¹⁸ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 29.

⁵¹⁹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 30.

⁵²⁰ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 31.

⁵²¹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 33.

⁵²² Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 36.

⁵²³ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 37.

⁵²⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 40,41.

⁵²⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 42,43.

⁵²⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 44,45.

⁵²⁷ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 45.

⁵²⁸ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 46,47.

⁵²⁹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 50.

⁵³⁰ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 51.

⁵³¹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 53.

⁵³² Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 53.

⁵³³ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 54,55,56.

⁵³⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 57.

⁵³⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 53.

gelen kelimeler günlük hayatta en çok ihtiyaç duyulan konular hakkındadır. Bundan sonraki aşamada müellifin yine gramer konularına dair başlıklar altında bir üst mükâleme seviyesine yani cümle kurdurma aşamasına geçtiği görülüyor ki bu onun zihninde bir planın bulunduğu işaretidir. Örneğin bu kelimelere dair bölümü müteakiben gelen ilk başlık ‘fiil-i mazi ile ibadet üzerine cümleler’dir. Bu kısmı fiil-i muzari, ism-i fâil, mef‘ûl, mastar, emr-i hâzır, emr-i gâib vb. konular hakkında gelen cümlelere dair başlıklar takip eder.⁵³⁶ Hatta bazı gramer konularıyla bazı günlük konulara dair kelimelerin eşleştirilip ‘ism-i fâil-esas-ı beyt’, ‘mastar-ev âlemi’, ‘sıfat-ticârete müteallik’ gibi başlıklar altında o gramer konusu ve o alanla ilgili cümlelere yer verildiği görülmektedir.⁵³⁷ Bu kısma dair bir örnekle konuyu muşahhaslaştırmak istiyoruz.⁵³⁸

(اسم فاعل)	
احمد نائم	احمد اويويور
انا قاعد	بن اوطوريورم
انت ناظر اليه	سن اكا باقيورسك
انت و اخوك دارسان اللغة جيّدا	سن ايله برادر ك لسانی ابي بيليورسكز
جاؤا راکبين المركبة	ارابه ايله كدلير
قائل الخير يجد خيرا	خير سويلين خير بولور

Eğer eser bölümlere ayrılacak olsa bundan sonraki ve özellikle de eserin sonlarına doğru gelen kısmın biraz daha uzun metinler şeklindeki konuşma tatbikatlara ayrılan üçüncü bir bölüm olduğunu ifade etmek gerekir. Şöyle ki bu son bölümlerde gramer konularına dair başlıklar ve altlarında verilen cümleler yine bulunmakla birlikte yer yer karşılıklı diyaloglara ya da uzun metinlere tesadüf edilmektedir. ‘Ziyaret Hakkında Muhâvere’ ve ‘Kış Hakkında Muhâvere’ başlıkları ve diyaloglar, ‘Bâzı Meşâhir-i İslâm’, ‘Eşheru Şuarây-ı Arab’ ve ‘Bazı Vekâyı-ı Mühimmey-i Âlem’,⁵³⁹ başlıkları altında gelen bilgiler bunlara örnektir. Bu pasajlardan biri kısaltılmış haliyle aşağıda verilecektir:⁵⁴⁰

(اشهر شعراء عرب)

⁵³⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 64,84.

⁵³⁷ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 71,84.

⁵³⁸ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 68.

⁵³⁹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 166, 171, 176, 180, 199.

⁵⁴⁰ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 180.

أشهر شعراء الجاهلية هم أعشى قيس وأوس بن حجر و تأبط شراً و حارث بن حلزة ودريد بن الصّمة و زهير بن ابى سلمى	عهد رسالتدن اول ظهور ايدن شعراء عربك اك مشهورلرى اعشى قيس, اوس بن حجر, تأبط شرا, حارث بن حلزة, دريد بن الصّمة, زهير بن ابى سلمى...
--	---

Eserin bu son bölümünde şiir, nesir ve yazışma örneklerine dair tercümelere yer verilmiştir.⁵⁴¹

Kitabın sonunda ‘Lahika’ başlığı altında gelen notta, eserde bazı hataların bulunduğu, bunların baskıdan sonra ortaya çıktığı, bu hataların düzeltilmesi için kitabın sonuna bir hata-savab cetveli konulduğu, ayrıca kitabın müptediler için yazılan bir mükâleme kitabı olup ve sarf ve nahiv kitabı olmadığı ifade edilmiştir.⁵⁴² Nitekim mükâlemeye dair eserleri araştıran Bolat da yaptığı incelemeler sonucunda Zeki Mugâmiz’in kitabının diğer eserlere göre daha fazla mükâleme içerdiği kanaatini paylaşmıştır.⁵⁴³

3.2.3 Eserde Yöntem

Zeki Mugâmiz her ne kadar kitabın sarf ve nahiv kitabı olmadığını ifade etse de eserin içinde sarf ve nahve yönelik konular metinler içerisinde derc edilerek verilmiş, tabir yerindeyse uygulamalı olarak aktarılmıştır.

Yaptığımız incelemeye göre eserde zımnen dört aşamalı bir yol takip edildiği görülmektedir. Şöyle ki ilk sayfalarda en basit ve konuşma hususunda temel sayılabilecek gramer konularına dair örnek kelimeler verilirken⁵⁴⁴ ikinci aşamada bol bol günlük kelime aktarımı yapılmıştır.⁵⁴⁵ Üçüncü aşamada kelimeler gramer kurallarıyla dengeli bir şekilde -her ne kadar arada zaman zaman sadece kelimelere yer verilen yerler olsa da-⁵⁴⁶ cümle içinde verilmiş⁵⁴⁷ son olarak da daha üst düzey ve kültür aktarımına yönelik metinler ve tercümeleri yoluyla⁵⁴⁸ mükâleme becerisi mübtediler için belirli bir seviyeye taşınmaya çalışılmıştır.

Tüm bunlar yapılırken sıkıcı gramer anlatımlarından kaçınıldığı ancak yerine göre dipnotlarda az da olsa gramer kaidelerinden bahsedildiği

⁵⁴¹ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 205, 217.

⁵⁴² Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 218.

⁵⁴³ Bolat, “Osmanlı Döneminde Pratik Arapça”, 421.

⁵⁴⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 1,24.

⁵⁴⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 30,64.

⁵⁴⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 71,74, 84,89, 92,103.

⁵⁴⁷ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 64,71, 103,137.

⁵⁴⁸ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 137,217.

görülmektedir.⁵⁴⁹ Ayrıca gramer konularının örnek cümle ve konuşmalar üzerinden uygulamalı olarak esere yayıldığı çok açıktır.

Eserde bazı kelimelerin kullanımı hakkında dikkat çekilen detaylar müellifin bir mütercim olarak gösterdiği hassasiyetin belirtileri olarak anlaşılmaktadır.⁵⁵⁰ Örneğin müellif, kâfile kelimesinin avdet yani dönüş manası ihtiva ettiğini söyledikten sonra:

(قافلهء حجاج بوكون جانب علىء ججازه متوجها حركت ايندى)

cümlesinin hatalı olduğuna dikkat çeker. Çünkü ona göre hem ‘avdet etti’ hem de ‘oraya doğru yöneldi’ manasına gelen kelimeleri aynı anda kullanmak hatalıdır. O yüzden dönüş ifade eden cümlelerde kâfileyi, azimet (yönelme-hedef) ifade eden cümlelerde ‘rahile’ kelimesini kullanmamız daha uygundur.⁵⁵¹

3.3 Teshîlü'l-lehçe ve Miftâh-ı Mükâleme Adlı Eserlerin Mukâyesesi

Bu bölüm de yukarıda incelenilen iki eser; telif sebepleri, hedef kitle, muhteva, dil ve üslup ve son olarak da yöntem olarak karşılaştırılacaktır.

3.3.1 Telif Sebepleri Açısından

Süleyman Sırrı'nın -ifade-i mahsusa bölümünde değindiği noktalara binaen-eserini Arapça öğretiminde görülen bir eksiklik üzerine kaleme aldığını söylemek mümkündür. O eksiklik mükâlemeye yönelik herhangi bir faaliyetin olmayışıdır. O, Arapça'nın öğrenilmesinin İslâmiyet, Osmanlı Türkçesi ve Osmanlı Devleti için hem de tüm İslam dünyası adına birleştirici bir unsur olduğunu düşündüğünden bu konuya eğilmiş ve çözümü Arapça'nın konuşma yönüne de ağırlık verilmesinde görmüştür.⁵⁵² Ayrıca hayatının büyük bir bölümünü öğretmenlikle geçirmiş olan Süleyman Sırrı'nın bu esnada Arapça öğretiminde gördüğü eksikleri tespit ettiğini ve eserde yılların saha tecrübesini aksettirdiğini düşünmek mümkündür.

Zeki Mugâmis ise hayatını bir gazeteci olarak geçirmiştir. Dolayısıyla onun Arapça'nın öğretilmesi noktasında Süleyman Sırrı'nın kaygılarına benzer düşünceleri olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim eserini bir ders kitabı mahiyetinde yazmamıştır. Bununla beraber onun Arap asıllı olması ve kuruluşunda rol oynadığı Arap-Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti'nin düsturları arasında bulunan⁵⁵³ Arapça mükâlemenin yaygınlaştırılması ve Arap kültürünün tanıtılması gibi

⁵⁴⁹ Zeki Mugâmis, Miftâh, 82, 90,91, 119.

⁵⁵⁰ Detaylı bilgi için bk. Zeki Mugâmis, Miftâh, 11.

⁵⁵¹ Detaylı bilgi için bk. Zeki Mugâmis, Miftâh, 11.

⁵⁵² Süleyman Sırrı, Teshîlü'l-lehçe, İfade-i Mahsusa Bölümü.

⁵⁵³ Tunç, Arap Ayaklanmaları, 29.

düşüncelere hizmet mahiyetinde bu eserini kaleme aldığını söylemek mümkündür. Nitekim eserin muhtevasında aktarıldığı üzere yer yer Mugâmiz Arap tarihine ve Arap şair ve ediplerine değinmiştir. Gazetelerde tefrika ettiği makalelerden bazılarının da bu şair ve ediplerle ilgili oluşu bu görüşleri desteklemektedir.

Buna ek olarak eserde ‘Bazı İslam Meşhurları’ ve ‘Bazı Vekâyı-ı Mühimme-i Âlem⁵⁵⁴ gibi genel kültür ihtiva eden kısımlar da vardır. Bunlar her ne kadar tercüme edilerek verilmiş ve bununla Arapça mükâlemenin geliştirilmesi hedefelenmişse bile burada müellifin aynı zamanda okurların genel kültürlerini artırmak gibi bir niyetinin olduğunu düşünmek mantıksız olmayacaktır.

3.3.2 Hedef Kitle Açısından

Süleyman Sırrı’nın icra ettiği vazifeleri ve muallimlik serüvenini dikkate aldığımızda hedef kitlesinin öğrenciler olduğunu söyleyebiliriz. Buna mukabil Mugâmiz’in hedef kitlesi kanaatimizce sadece öğrenciler değil Arapça konuşma isteği olan ve bu işe başlangıç seviyesinden giren herkeştir.

3.3.3 Muhteva Açısından

Süleyman Sırrı’nın eseri sarf ve nahiv olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm sarf konularına ikinci bölüm nahiv konularına ayrılmıştır. Ama Zeki Mugâmiz’in eserinde böyle bir ayırım söz konusu değildir.

Süleyman Sırrı konuları ders başlıkları altında işlemiştir. Ardından bu konularla ilgili lugât-tasrîfât bölümlerinde kelimeler ve anlamlarını, tatbikat ve tercüme bölümlerinde de konuyla ilgili Arapça’dan Türkçe’ye, Türkçe’den Arapça’ya çevrilmek üzere metinler ya da metin benzeri cümlelerden oluşan pasajları vermiştir. Neredeyse Arap dilinin gramerine yönelik bütün konuları ele alan Süleyman Sırrı, konu anlatımını kısa bir şekilde de olsa yapmıştır. Zeki Mugâmiz’in eserinde ise ders şeklinde bir başlıklandırma söz konusu olmayıp, başlıklar çoğunlukla bir gramer konusuyla ilgilidir. Yine Süleyman Sırrı’da gördüğümüz ders anlatımları⁵⁵⁵ Mugâmiz’in eserinde yoktur, gramer konuları örnekler üzerinden mükâleme egzersizleri içerisinde harmanlanarak verilmiştir.⁵⁵⁶

Mükâmeleyle yönelik kelime yükleme bölümleri olarak tabir edebileceğimiz başlıklar ise her iki eserde de hemen hemen birbirine benzer günlük konular hakkındadır. Ama Süleyman Sırrı mükâmeleyle yönelik kelimelerden sonra tatbikat başlıkları altında konunun pekiştirilmesi için alıştırma verirken Zeki

⁵⁵⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 176, 199.

⁵⁵⁵ Süleyman Sırrı, *Teshilü’l-lehçe*, 142,143.

⁵⁵⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 7,64.

Mugâmiz’de böyle bir yöntem bulunmamaktadır. O sadece başlarda kelimeleri, daha ilerleyen bölümlerde ise cümleleri ve metinleri vererek bunların tercümelerini aktarmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Mugâmiz’in eserinde öğrencinin yapacağı ödevler yokken Süleyman Sırrı’da hem Arapça’dan Türkçe’ye hem de Türkçe’den Arapça’ya tercüme ödevleri yoğun bir şekilde bulunur.⁵⁵⁷

Zeki Mugâmiz eserinde Arap şairleri, tarihi olaylar; nesir, şiir ve yazışmalara dair örnek metinler vermiş, Arap kültürüne dair unsurlara da eserinde tercümeleriyle yer vererek biraz daha Arap kültürünü tanıtmaya yönelik adımlar atmıştır. Süleyman Sırrı’da ise bu tür metinlere rastlanmaz. Süleyman Sırrı’nın amacı sarf ve nahvi daha basit bir şekilde öğretirken bu dersleri mükâleme ile harmanlamaktır. Mugâmiz ise doğrudan doğruya grameri mükâleme örneklerine hasretmiştir.⁵⁵⁸

Süleyman Sırrı’nın eserinin başında bir ihtar ve ifâde-i mahsûsa bölümü bulunur ve esere besmele ile başlanır. Mugâmiz’in eserinde ise bunların hiçbiri yoktur. Yine aksâmü’s-seb’a konusu Süleyman Sırrı’nın üstünde durduğu bir husus iken, Mugâmiz bu hususun üstünde durmamıştır. Sarf ve nahiv konularını ayrı ayrı veren Süleyman Sırrı, gündelik hayatta kullanılan mükâleme konularına ‘Esmâ-ı Lügaviyye’ adıyla⁵⁵⁹ nahiv kısmından sonra girmiştir. Zeki Mugâmiz ise sarf ve nahiv konularını karışık olarak vermiş, aralarda da mükâlemeye yönelik misaller ve metinlere yer vermiştir.

Sarf konuları itibariyle incelediğimizde; Süleyman Sırrı, emsile-i muhtelif ve emsile-i muttaride çekimlerini ve bu çekimlerin sülâsî mezîd bâblara naklini vererek sarf konularını oldukça geniş bir şekilde işlemiştir. Sülâsî mücerred, rubâî mücerred, sülâsî mezîd ve rubâî mezîd olan tüm bâbların taksimatını yapmıştır. Ancak Zeki Mugâmiz emsile-i muhtelif ve muttaride gibi bir ayrıma gitmemiş, bâbların taksimatını yapmamıştır. Ef’âl-i nâkısa, ef’âl-i mütekârebe gibi fiille ilgili konuları ve ism-i fâil, ism-i mefûl, ism-i tafdîl, ism-i mekân, ism-i alet, ism-i tasgîr gibi emsile-i muhtelif konularını tek başına; fiil-i mâzi, muzari, masdar, emr-i hâzır, emri gaib, nehy-i gâib, ism-i tafdil ve taaccüb sîgası gibi emsile-i muhtelif konularını ise mükâleme örnekleri içinde ele almıştır.

⁵⁵⁷ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 50.

⁵⁵⁸ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 7.

⁵⁵⁹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü’l-lehçe*, 154.

İnne ve kardeşleri, istifhâm, harf-i cerler, atıf harfleri, hurûf-u tasdîk ve cevâb, hurûf-u nefy gibi konular her iki eserde de görülürken sıfat-mevsuf, müpteda-haber, muzâf-muzâfün ileyh, gayr-ı munsarîf, te'kid, istisna edatları gibi konular Zeki Mugâmiz'de olan ama Süleyman Sırrı'da olmayan konulardır. Buna mukabil edevât-ı tefsir, hurûf-u tevakku', hurûf-u termîm ve't-tahdîd Süleyman Sırrı'da olan fakat Zeki Mugâmiz'de olmayan konulardır.

3.3.4 Dil ve Üslup Açısından

Süleyman Sırrı'nın eseri öğrenciye yönelik konu anlatımlarını da ihtiva etmesi nedeniyle basit, akıcı ve kolay bir dille yazılmıştır. Tezimizin ikinci bölümünde Süleyman Sırrı'nın eserleri başlığında incelediğimiz kitapların ön sözlerinde ve ifâde-i mahsûsa kısımlarında gördüğümüz o belâgatlı dil bu eserde terk edilmiştir. Çünkü maksat öğrenciye Arapça'yı öğretmektir.

Zeki Mugâmiz'in eseri ise doğrudan konu anlatımı ihtiva etmeyip yer yer sadece bir sözlük mahiyeti taşıdığı ve daha çok tercümeden müteşekkil olduğu için burada dil ve üslup noktasında çok fazla çıkarıma sahip olamıyoruz. Ancak Mugâmiz'in kelime ve cümlelere verdiği manalarda ve ayrıca dipnotlarda yaptığı açıklamalarda kullandığı Osmanlı Türkçe'si onun bir tercüman olduğuna şahitlik edecek şekilde açık ve sadedir.

3.3.5 Yöntem Açısından

Süleyman Sırrı'nın Teshîlü'l-lehçe adlı eseri, sarf⁵⁶⁰ ve nahiv⁵⁶¹ olarak iki kısımda ele alınmıştır. Yazar usulen, ders başlıkları altında gramer konularını basit bir dille verip ardından ilgili konuya uygun bir metin hazırlamak maksadıyla bazı kelimelere ve onların Türkçe karşılıklarına yer vermekte, bunların manalarını açıklamakta, ardından da her iki dilde aynı kelimelerin kullanıldığı diyalogları yazarak muallim eşliğinde bunların diğer dile tercüme edilmesini arzu etmektedir. Bunu eserinin başındaki ihtârât kısmında ifade etmiştir.⁵⁶² Bunların detayları hakkında bir önceki bölüme bakılabilir.

Zeki Mugâmiz'in eseriye doğrudan sarf ya da nahiv bölümlerini ihtiva etmese de sarf ve nahve yönelik konular bu eserde metinler içerisinde uygulamalı olarak aktarılmıştır. Bu noktada Mugâmiz'in eserini zihninde dört bölüme ayırdığını düşünüyoruz. Şöyle ki ilk sayfalar konuşma hususunda temel

⁵⁶⁰ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*,12.

⁵⁶¹ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*,132.

⁵⁶² Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, İhtârât Bölümü.

sayılabilecek gramer konularına dair kelimelere tahsis edilmişken⁵⁶³ ikinci aşamada günlük dilde çok kullanılan kelime grupları yer almaktadır.⁵⁶⁴ Üçüncü aşamada ise müellif mükâlemede belirli bir aşamanın kaydedildiği varsayımından hareketle örnekleri gramer kurallarıyla müvâzeneli olarak -zaman zaman yine kelimelere yer verilen yerler olsa da-⁵⁶⁵ cümleler halinde vermiştir.⁵⁶⁶ Son aşamada ise -ki eserin son sayfalarına tekabül eder- burada daha uzun muhavereler, kültürel metinler, nesir ve şiir tercümeleri yer alır.⁵⁶⁷ Ancak onun böyle bir taksim yaptığı düşüncesi bizim yorumumuz olup müellif buna herhangi bir şekilde işaret etmemektedir.

Süleyman Sırrı hayatı boyunca çeşitli vazifeler de bulunmuş, en çokta öğretmenlikle ön plana çıkmıştır. Arapça öğretmenliği onun hayatının vazgeçilmezi olmuştur. Tüm bunlara hayatı bölümünde değindiğimiz için tekrar teferruata girmeyeceğiz. Onun öğretmenlik serüveni eserin yöntemine de yansımış; eserde önce konu anlatımı yapılmış sonrasında tatbikat bölümleriyle bu konular sağlamlaştırılmıştır.

Günümüz açısından olaya baktığımızda aslında öğretmenlerin genel anlamda ders anlatma yöntemi bu şekildedir. Öğretmen önce konuyu anlatır, sonra da konuyla ilgili bolca soru çözer ve öğrenciye çözmesi için soru verir. Dolayısıyla Süleyman Sırrı'nın mesleği eserin yönteminde bariz bir şekilde kendini göstermektedir.

Editörlük, gazetecilik, yazarlık, mütercimlik gibi vazifelerde bulunan Zeki Mugâmiz eserini bir eğitimciden farklı oluşturmuştur. Konu anlatımı yapmadan doğrudan örneklerle geçmiş, bu örneklerden sonra temrin, tatbikat vb. alıştırmalar vermemiştir. Çünkü onun hedefi basit seviyede Arapça konuşturmak, bunu öğretirken de genel kültür kazandırmak ve Arap kültürünü tanıtmaktır.

Sonuç sadedinde görülmektedir ki her iki müellif de esas olarak Arapça konuşmayı kolaylaştırmak namına eserler vermişler fakat Süleyman Sırrı bunu gramer bilgisinden ayrı görmediği için basit de olsa gramer konularına eserinde yer verirken Mugâmiz grameri mükâleme içinde eriterek sunmayı tercih etmiştir.

⁵⁶³ Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe*, 1,24.

⁵⁶⁴ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 30,64

⁵⁶⁵ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 71,74, 84,89, 92,103.

⁵⁶⁶ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 64,71, 103,137.

⁵⁶⁷ Zeki Mugâmiz, *Miftâh*, 136,217.

SONUÇ

Bu çalışmada Süleyman Sırrı'nın *Teshîlü'l-lehçe* adlı eseriyle Zeki Mugâmiz el-Hâlebî'nin *Miftâh-ı Mükâleme-i Arabiyye* adlı eserleri incelenmiştir. Giriş bölümünde ifade edildiği gibi çalışmanın maksadı bu müelliflerin eserlerinde takip ettikleri usulün anlaşılması, tespit edilmesi ve bunların mukayese edilmesiydi. Bu amaçla gerçekleştirilen çalışmanın sonucunda elde ettiğimiz bilgiler çerçevesinde şunları söyleyebiliriz:

Tanzimat'a kadar Osmanlı eğitim kurumlarında mükâlemeye dair herhangi bir çalışmanın varlığına -bizim araştırabildiğimiz kadarıyla- tesadüf edilememiştir. Tanzimat döneminde yeni okulların açılması, Avrupa'ya özgü olan modern usullerin tatbik edilmeye çalışılması, dille ilgili olarak Dârü'ttâlîm gibi okulların açılması Osmanlı'da kısmen Arapça öğretiminde bir yenileştirme ve modernleştirme faaliyetinin olduğunu gösterir niteliktedir. Hatta bu dönemde yazılan bazı eserlerde mükâlemeyle dair alıştırmaların verildiği de görülmüştür.

Asıl konumuz olan iki eserin mukayesesini çerçevesinde de şunları ifade etmek gerekir ki; ömrünün büyük bir kısmını öğretmen olarak geçirmiş olan Süleyman Sırrı'nın kaleme aldığı eser okullarda okutulmaya yönelik bir eserdir. Eserde kısa konu anlatımlarının arkasından gelen ve hoca gözetiminde öğrenci tarafından diğer dile tercüme edilmesi beklenen Arapça ve Türkçe ibareler bunun işaretidir ki eserin başında Süleyman Sırrı tarafından yazılan 'eseri okutma kılavuzu' şeklinde görülmeye uygun ihtârât sayfasında bu açık bir şekilde ifade edilmiştir. Süleyman Sırrı bu yaptıklarıyla dilin sadece kitaptan ve hocadan, konuşulmadan ve yazılmadan öğrenilemeyeceği şeklindeki bir kanaatini izhar etmekte gibidir. Ayrıca onun maksadı öğrenciyi mükâlemeyle meşgul ederek interaktif bir mükâleme becerisi kazanma sürecini işletmektir. O eserinde neredeyse tüm gramer konularını konu anlatımı şeklinde vererek Osmanlı'da hâkim olan usulü tamamen göz ardı etmediğini de göstermiştir.

Buna mukabil Zeki Mugâmiz'in eserinde asıl olan mükâlemedir. Gramer konuları mükâleme alıştırmalarının içerisinde eritilmiştir. Konu başlıkları her ne kadar bir gramer konusuna işaret ediyor olsa da bu başlıklarda gramer anlatılmamakta sadece o konuya dair örnek cümleler verilmektedir. Hayatıyla ilgili yapılan incelemede görüldüğü üzere Arap asıllı Hristiyan bir mütercim, edebiyatçı ve bir gazeteci olması yönüyle eserinde zaman zaman genel kültüre yönelik bilgiler

verdiği görülmüştür. Bunun yanında eserine Arap meşhurlarına dair bilgiler koyarak Arap kültürünü Osmanlı tebaasına tanıtmaya çalıştığı ayrıca yazdığı bu eserle Arapça'yı daha fazla konuşturma ve göz önüne çıkarmak gibi maksatlarının olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onun kurucularından biri olduğu Arap-Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti'nin hedefleri arasında bu vardır. Bunu destekleyen bir diğer durum onun gazetelerde yayınladığı makalelerinin ekseriyetinin Arap edebiyatına dair eserler olmasıdır. Ebu'l-Alâ el-Maarrî, Hemedânî ve Beşşar b. Bürd gibi ediplerle alakalı gazetelerde yazdığı makalelerle Osmanlı tebaasına özellikle edebiyat üzerinden Arap kültürünü takdim etmeye çalıştığını düşünmek mümkündür.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

- ‘Amr el-Mellâh, et-Târîhu’s-Sûrî el-mu‘âsır, “Zeki Mugâmiz Râidü’s-sihâfe el-mensiyye” (Erişim 20 Kasım 2023). syrnh.com/2019/03/17/الملاح-زكي-مغاميز-رائد-الصحاف
- Abduh er-Râcihî. *et-Tatbîku’s-sarfî*. Beyrut: Dâru’n-Nahda el-‘Arabiyye, 1426/2004.
- Abdullah Atıf. *Nahv-i ‘Arabî*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.
- Abdullah Atıf. *Sarf-ı ‘Arabî*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1338-1341.
- Açık, Kerim. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Açık, Kerim. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultanî Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi.”. *Ekev Akademi Dergisi*. 20/65 (Kış 2016), 313-342.
- Ahmed b. Ali b. Mes’ûd. *Merâhu’l-ervâh* (Kütübü’s-sarf içinde). İstanbul: el-Mektebetü’l-Hanîfiyye, ty.
- Ahmed Cevad. *Lisan-ı Arabî: Sarf ve Nahiv*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1328.
- Akbaş, Elif. *Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Akdemir, Gökhan Hamdi. *Türk Toplumunun Eğitim Anlayışına Tanzimat’ın Getirdiği Yenilikler*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Aksoy, Yakup. *Osmanlı Devleti’nde Kız Öğretmen Okulları (Darülmuallimat) ve Kadının Meslek Hayatına Katılması*. (1870-1920). Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Akyıldız, Ali. “Tanzimat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40/1-10. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi. M.Ö. 1000 - M.S. 2007*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 11. Basım, 2007.
- Alak, Musa. “Süleyman Sırrı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ek-2/538-539. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Altınova, Ayşegül. *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Anameriç, Hakan – Rukancı, Fatih. “XI-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 23/2 (Aralık 2008), 35-56. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5057/68948>
- Arapça Dilbilgisi. “35 Bab Bina Tablosu”. Erişim 5 Temmuz 2021. <https://www.arapcadilbilgisi.com/bina/35-bab-bina-tablosu.html>
- Arazlı, Gülsüm Merve. *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi Kelâmi Görüşleri ve Kelâma Dair Eserleri*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Arıcı, Ferhat. “İbn Hişâm El-Ensârî’nin El-İ’râb ‘An Kavâ’idi’l-İ’râb Adlı Eserindeki Metodu”. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi* 4/2 (Aralık2020), 32-48.

- Atçıl, Abdurrahman. "Osmanlı Klasik Döneminde Eğitim: Medreseler". *Türk Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa, Gündüz. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Basım, 2018.
- Ayar, Talip. *Son Dönem Osmanlı Medreselerinde Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Ayyıldız, Bülent. "Makâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/417-419. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Baktır, Mustafa. "İbn Melek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Başkan, Şenay - Çay, Abdulhaluk Mehmet. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/64 Haziran 2019, 176-186.
- Bayram, İbrahim. "Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'de İnsan Fiilleri". *Aibü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Bahar 2020), 1-26. <https://doi.org/10.33931/abuifd.543386>.
- Binâü'l-ef'âl*. (Sarf Mecmuası İçinde). İstanbul: Fazilet Neşriyat, ty.
- Birgivi Mehmet Efendi. *el- 'Avâmilü'l- Cedide* (Nahiv Mecmuası İçinde). İstanbul: Fazilet Neşriyat, ty.
- Bolat, Sümeıra. "Osmanlı Döneminde Pratik Arapça Öğretimine Mükâlemetü'l-Arabî ve't-Türkî Adlı Eser Özelinde Genel Bir Bakış." *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2023), 399-428. <https://doi.org/10.33718/tid.1273862>
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buluç, Bekir. "Tanzimat Döneminde İlköğretim". *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 232/1 (1997), 36-39.
- Bulut, Ali. "Hamza B. Turgud Aydınî ve Belâğata Dair El-Hevâdî Fî Şerhi'l-Mesâlik Adlı Eseri". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (Temmuz 2007), 275-291. <https://doi.org/10.17120/omuifd.91898>.
- Can, Betül. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Kitaplar". *Turkish Studies* 12/34 (2017), 487-499.
- Can, Betül. "Tanzimat Öncesinde Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri". *Ekev Akademi Dergisi* 14/44 (Yaz 2010), 305-320.
- Cemaloğlu, Necati. "Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları 1839-1876". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (Ekim 2005), 153-165.
- Corci b. Habib Zeydan. *Cihan Hatun: Fergana Güzeli*. çev. Zeki Mugâmiz. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1927.
- Corci b. Habib Zeydan. *Ebu Müslim el-Horasani*. çev. Zeki Mugâmiz. Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1330.
- Corci b. Habib Zeydan. *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*. çev. Zeki Mugâmiz. Cilt 1. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1328.
- Corci b. Habib Zeydan. *Selahaddin Eyyubi ve İsmâ'ilîler*. çev. Zeki Mugâmiz. İkdâm Matbaası, 1927.
- Cüçük, Eyüp. *Tanzimat Döneminde Eğitimin Modernleşmesi ve Ahmed Kemal Paşa* Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

- Çağır, Mine. –Türk, İbrahim Caner. “1869 Maarif-I Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* (ASEAD) 4/11 (Kasım 2017), 37-50.
- Çelebi, Muharrem. “Corcî Zeydân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/69-71. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çetinkaya, Gökhan. “Berlitz (Berliç) Yöntemi ile Yazılmış Bir Farsça Öğretim Kitabı: Berlits-i Fârisî”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı 13 (Aralık 2023), 1631-1645. 10.51531/korkutataturkiyat.1390458
- Çifçi, Mehmet Faruk. “İbnü’l-Verdî’den İdizâde’ye Makamelerde Veba Algısı”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Bahar 2021), 277-308. <https://doi.org/10.17859/pauifd.913179>
- Çoban, Mustafa. “Kadın Eğitim Kurumu Olarak Darülmuallimat ve Eğitime Katkıları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22 (Aralık 2013), 175-205.
- Çöğenli, M. Sadi. “Mutarrizî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dağ, Sümeyye. “Osmanlı Son Döneminde İmla Edilen Bir Arapça Defteri (H. 1323/M. 1905-1906)”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* Sayı 18 (2022), 31-52.
- Demir Sakınmaz, Züleyha. *Klasik Dönem ve Günümüzde Ezbere Bakış: Eğitim ve Din Eğitiminde Ezberin Yeri ve Önemi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Demirayak, Kenan. “el-Maksûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/453. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Demirayak, Kenan. “Merâhu’l-Ervâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/165-166. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Demirbağ, Uğur. “Sıbyan Mektepleri’nde Verilen Eğitim Programlarının Değerlendirilmesi”. *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/16 (Mart 2018), 408-419.
- Demirel, Derya. *Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Doğanay, Fatma Kaya. *Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Duman, Tayyip. - Dilaver, Hasan Hüseyin. “İstanbul’da Açılan İlk Darülmuallimin”. *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 9/26 (Eylül 1996), 651-658.
- Durmuş, İsmail. “el-Emsile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/166-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Durmuş, İsmail. “İsferâyînî İsâmüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “Kazvînî, Hatîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/156-157. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dursun. Hazer. “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2002), 274-293.
- Eğri, Sadettin. “II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/26, 127-148. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.269533>

- el-Emsiletü'l-muhtelif* (Sarf Mecmuası İçinde). İstanbul: Fazilet Neşriyat, ty.
- el-Maksûd* (Sarf Mecmuası İçinde). İstanbul: Fazilet Neşriyat, ty.
- Elmalı, Hüseyin. “İzhârü'l-Esrâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Erdoğan Elçi, Aybala. *Tanzimattan Günümüze Eğitim Alanında Yapılan Reformlar*. Ankara: Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Erdoğan, Ali. “Seydişehir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/25-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ersöz, Yasemin. *II. Meşrutiyet Döneminde İlköğretim ve Ortaöğretimde Fen Bilimleri Eğitimi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Gülmez, Abdurrahman. “Osmanlı Devleti’nde İdadiler”. *Uluslararası Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 2/2 (Aralık 2021), 106-131. <https://doi.org/10.54971/synergy.930078>
- Gümüş, Sadreddin. “et-Ta’rîfât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/29-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Güneş, Mustafa. “Mustafa Ahterî Efendi ve Ahterî-i Kebîr Adlı Sözlüğü Üzerine”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Özel Sayı* (Kasım 2014), 33-38.
- Hafızoglu, Taner. *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Hayreddin ez- Zirikli. *el-A’lâm*. Beyrut: Dâru’l-İlim lil-Melâyîn, 15. Baskı, 2002.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Döneminde Bir İlköğretim Kurumu Olarak Sıbyan Mektepleri” İslam Tarihinin Problemleri Kolokiyumu 14-15 Mayıs. Şanlıurfa: Elif Matbaası, 1. Basım, 2008.
- <https://www.biyografya.com/biyografi/4426> (Erişim 07.11.2023)
- Hut, Davut. “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1/Ortadoğu Özel Sayısı (Ekim 2016), 105-150.
- Işık, Nevzat. “Bediüzzaman Hemedânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 5/328-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-‘Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, y.y. t.y.
- İbrahim Şemseddin. *Nahv-i Arabi*. İstanbul: Arif Efendi Matbaası, 1311.
- İcâzetnâme İstanbul: Süleymânîye Kütüphanesi, Osman Huldi, 07, 1b-9b.
- İcâzetnâme, İstanbul: Süleymânîye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2715, 1b-10a.
- İcâzetname. Ankara: Ankara Milli Kütüphane, 7048, 1b-12a.
- İde, Ramazan. *Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları*. İstanbul: Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Dârulfünun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/521-525. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. ed. E. İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA 1998, 2/ 223-361.
- İnanç Gündoğdu, Nilay. *Osmanlı Eğitiminde Enderun Örneği*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

- İpşirli, Mehmet. “Cemâleddin Efendi, Hâlidefendizâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/309-310. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. “Enderun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/185-187. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İsmail Hâmeti. *Usûl-i Tedrîs-i Arabî*. Beyrut: Matbaati Edebiyye, 1314.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazî İlimler 1*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim: Tabii İlimler 2*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kaçalin, Mustafa S. “Vankulu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/513. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kâmil Selmân el-Cübûrî, Mu’cemü’l-üdebâ mine’l-‘Asrî’l-Câhilî hattâ sene 2002 7 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiye, 2. Basım, 1424/2002.
- Karacan, Osman - Yaşar, Bülent. “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kuran Tercümelerine Osmanlı Aydınlarının Yaklaşımı”. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (Aralık 2019), 91-122.
- Karakuş, Turgut. *16. Yüzyıl Osmanlı Devlet Yönetim Sisteminde Enderun Saray Mektebi’nin Yeri ve Yönetim Sistemi Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kasım Emin, Hürriyet-i Nisvân (*Tahrirü’l-Mer’e*). çev. Zeki Mugâmiz. Dersaadet: Matbaai Hayriyye ve Şürekâsı, 1329.
- Keçeci Kurt, Songül. “II. Abdülhamid Dönemi’nde Kız Rüşdiyeleri”. *Akademik Bakış Dergisi* 29 Mart-Nisan 2012, 115-135.
- Keskin, Mustafa. “Kur’ân’ın İ’câzına Dair İlimler ve Sekkâkî’nin “Miftâhu’l-Ulûm” Adlı Eserinin Tahlili”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (Ocak 2016), 99-122.
- Keskiner, Emine. “Osmanlı Döneminde Robert Kolej ve Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi)deki Din Eğitimine Karşılaştırmalı Bakış”. *Değerler Eğitimi Dergisi*. 2/5 (2014), 57-80.
- Kılıç, Atabey. “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-ı Sıbyan”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/20 (Haziran 2016), 65-77.
- Kılıç, Hulusi. “Bağdatlı Mehmed Fehmi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/448-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kılıç, Hulusi. “Cevherî, İsmâil b. Hammâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/459. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kılıç, Hulusi. “el-Kâmûsü’l-Muhît”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/287-288. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kılıç, Hulusi. “eş-Şâfiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kılıç, Hulusi. “Sarf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kına, Mehmet. *Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kumru, Abdulsamet. *Ermekli Süleyman Sırrı Efendi ve Hülâsatü’l-Muhtereyn Adlı Eseri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

- Kuru, Selim Sırrı. “Sünbülzâde Vehbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 38/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Külekçi, Cahit. “Dâru’l-Muallimîn Nizamnâme-i Cedîdi”. *e- Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 3 (Nisan 2010), 150-156.
- Mehmed Zihni. *el-Müntehab* (el-Muktedab ile aynı cilt içerisinde). İstanbul: Marifet Yayınları, 2000.
- Mehmet Zihni Efendi. *el-Muktedab*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1303.
- Mehmet Zihni Efendi. *el-Muntehab*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1303.
- Mehmet Zihni Efendi. *el-Müşezzeb fî Sarf-ı ve Nahv-i Lisani’l-‘Arab*. Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, 1311.
- Muhammed Şakir Hanbelizâde. *Temrinli ve İ’rablı Lisân-i ‘Arabî*. İstanbul: Kader Matbaası, 1327-1329.
- Mustafa Cemil-Ahmed Naim, *Sarf-ı ‘Arabî. Temrînât*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1316.
- Oral, Mustafa. “Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi’nin Hayatı”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Aralık 2018), 515-520.
- Oral, Mustafa. *Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü’l-Müntehî ‘Ala’ Kifâyeti’l-Mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki*. İstanbul: FSM Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özel, Ahmet. “Zencânî, İzzeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 44/253-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Öztürk, Cemil. “Dârümuallimîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öztürk, Cemil. “İdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/464-466. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öztürk, Cemil. “Rüşdiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/300-303. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özyalvaç, Ali Naci. *Bir Müfettiş Raporuna Göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul’unda Suriçi Sıbyan Mektepleri*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Reşid eş-Şertûnî. *Mebâdî’l-‘Arabîyye*. Beyrut: Matbaa-i Katolikiyye, 1. Basım, 1910.
- Sakaoğlu Necdet. *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 1991.
- Salman, Hacı. *İdadi Mektepleri’nin Tarihsel Gelişimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Simit, M. Enes. *Klasik Bir Eğitim Kurumu Olarak Enderun Mektebi Ve Yenileşme Bağlamında Kapatılış Süreci*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Soyupek, Hasan. *İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Türkiye’de Arapça Öğretimi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Süleyman Sırrı, *Keşf-i Bâl*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 4041.
- Süleyman Sırrı, *Kifâyetü’l-müntehî alâ Kifâyeti’l-mübtedî*. Matbaai Âmire, 1312.
- Süleyman Sırrı, *Kitâbü’l-İbâdât*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3968.

- Süleyman Sırrı, *Makâsıd-ı münciye fî siyer-i fahri'n-nübüvve*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 4053.
- Süleyman Sırrı, *Medhal-i Fıkıh*. Kostantiniyye: Ebuzziya Matbaası, 1329.
- Süleyman Sırrı, *Mi'yârü'l-makâl*. Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1303.
- Süleyman Sırrı, *Miftâhu'l-'akâid*. by. 1321.
- Süleyman Sırrı, *Tâcü'l-meşârik fî izâhi'l-Meşârik*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 3907-42). 1b-846b.
- Süleyman Sırrı, *Teshîlü'l-lehçe ve's-sarf fî usûli'l-mükâlemeti'l-'Arabiyye*. Darü'l-Hilâfeti'l-Âliye: Daru't-Tibaati'l Âmire, 1316.
- Süleyman Sırrı, *Vesîletü'l-felâh*. Dersaadet, 1329.
- Süleyman Sırrı, *Esbâbü'l-felâh*. Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302.
- Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-muhtârîn*. Dersaadet: 1324.
- Süleyman Sırrı, *Hulâsatü'l-efkâr*. Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1305.
- Süleyman Sırrı, *Îzâhu'l-eşbâh*. İstanbul: Ahmet Sâki Bey Matbaası, 1326.
- Süleyman Sırrı, *Îzâhu'l-Hidâye*. Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1330.
- Süleyman Sırrı, *Kenzü'l-'akâid*. Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1315.
- Şanal, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'da Kız Öğretmen Okulunun (Dârülmuallimât), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)". Otam 26 (Güz 2009), 221-244.
- Şen, Adil. "Osmanlı'dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları". *Ekev Akademi Dergisi*. 17/57 (Güz 2013). 477-492.
- Şentürk, Hatice "Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme". *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi* (2018). 1-14.
- Ta'lim-i Arabî. çev. İsmail Yusuf. Kahire: el-Matbaatü'l-Câmia, ty.
- Tala, Murat. "Dil Öğretiminde Materyal Tasarım Yaklaşımları: İ'râb Odaklı ve Konu Merkezli Tasnif Metotlarına Şuzûru'z-Zeheb ve Katru'n-Nedâ Çerçevesinde Analitik Bir Bakış". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/45 (Haziran 2018), 121-146.
- Taşer, Seyit. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Taşkın, Ünal. "Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/3 (Bahar 2008), 343-366. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi3/sayi3_pdf/taskin_unal.pdf
- Tenger, Süleyman. *Rüşdiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Tirfil, Tuğçem. *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Değişim ve Dönüşüm: Sultaniler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Tunç, Bilal. *Osmanlı Devleti'nin Egemenliği Altındaki Arap Ayaklanmaları (1908-1918)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

- Turan, Abdülbaki. "el-Elfiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ulusoy, Ahmet. *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-đretim Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Unan, Fahri. "Medreseler ve Osmanlı Merkezî Yönetimi". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/9 (Şubat 2004), 1-7.
- Uzun, Mustafa İsmet.- Arslan, Ahmet Turan. "Takriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/472-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyzâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yıldırım, Ruveyda Nida. *II. Mahmut Dönemi İslahat Hareketleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yıldırım, Sefa – Kılıç, mit. "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve đretim". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/603 (zel Sayı) (Nisan 2018), 603-627. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisobil/issue/36559/406315>
- Yıldız, Hasan. *Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesin'de Eğitim Ve đretim*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yıldız, Hatip. "II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiyye Mektepleri Müfredat (đretim) Programları Ve Kızların Eğitime Katkısı". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/17 (Ekim 2016), 115-135.
- Yıldız, Musa. "Osmanlı Döneminde Arapça đretimi ve Okutulan Ders Kitapları". Docplayer. Erişim 31 Ocak 2021. <https://docplayer.biz.tr/46856145-Osmanli-doneminde-arapca-ogretimi-ve-okutulan-ders-kitaplari-musa-yildiz.html>
- Yılmaz, İbrahim. "İbnu'l-Hacib, Hayatı, Eserleri ve El-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Sayı 13 (Haziran 1997), 469-492.
- Yılmaz, Mehmet Ali. *Maarif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler* (1898-1903). Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yılmaz, Şadiye. *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yrk, Ali Âdem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yüksel, Emrullah. "Birgivî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 6/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zeki Magamez. "Beşşar Bin Burd", *İçtihat Dergisi*. 25/302 (Ağustos 1930), 5428-5429.
- Zeki Mugâmis el-Halebi. *Miftâh-ı Mükâleme-i 'Arabiyye*. İstanbul: Daru'l-Hilâfeti'l-Âliye ve Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322.
- Zeki Mugâmis. "Maarrı (Ebu'l-Alâ)", *İçtihat Dergisi*. 23/247 (Ocak 1928), 4638-4641.
- Zeki Mugâmis. *Bedi'ü'z-Zamân Hemedânî*. İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askeri, 1318.
- Zeki Muhammed Mücahid. *el-A'lâmü's-şarkıyyefi'l-mieti'r-râbia 'aşera el-Hicriyye*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1994, 1017.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Mufasssal fî sinâ'ati'l-i'râb* (el-Mufasssal fî şerhi ebyâti'l-Mufasssal ile birlikte). Thk. Muhammed İzzedin es-Saîdi. Beyrut: Darü İhyâi'l-ulûm, 1410/1990.

Zorlu, Harun. *Süleyman Sırrı Efendi'nin (Ermenekli) Fıkha Dair Eserlerinin Tahlili: İbadet Bahisleri Bağlamında*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

